(043) "2000" LOP

1600193225 X

Universitat de Lleida
Registre General
21 JUNY 2000
3329 S:

L'EVOLUCIÓ DEL POBLAMENT PROTOHISTÒRIC A LA PLANA OCCIDENTAL CATALANA

Models d'ocupació del territori i urbanisme

per

Joan B. López i Melción

Tesi doctoral
Unitat d'Arqueologia, Prehistòria i Història Antiga
Departament d'Història
Universitat de Lleida

Director: **Dr. Emili Junyent i Sànchez**

UNIVERSITAT DE LLEIDA
SECCIÓ EDIFICI CENTRAL

Lleida, juny 2000

1884-74260

0159-65360

16.1.1.- El poblat de Bell Pla (Guissona, la Segarra) [13]

Situació i topografia

L'actual nucli urbà de Guissona engloba un primer poblat protohistòric, la ciutat romana posterior i la vila emmurallada medieval. El jaciment de la primera edat del ferro se situa en la part nord de la ciutat i rep el nom actual de la plaça on s'han dut a terme les diferents descobertes. La grafia d'aquest nom apareix indistintament com "Bell Pla", "Vell Pla" o "Vell-pla"...; en aquest treball s'ha optat per la primera de les denominacions, seguint el criteri utilitzat en la Carta Arqueològica de la Segarra, comarca a la qual pertany.

Restituir la topografia antiga de l'assentament esdevé una tasca dificultosa, tenint en compte les múltiples transformacions urbanes posteriors i el desconeixement de les seves dimensions exactes. No obstant això, sembla que el primitiu poblat estaria situat en el vessant nord-oest (potser també en el cim) d'una petita elevació destacada, entorn de la qual ha girat el conjunt de l'ocupació històrica de la ciutat. La part somital, avui coneguda com a plaça de Capdevila, serví per a l'emplaçament després de la Reconquesta del "*castro Gissona*", les referències del qual es remunten a l'any 1081 (CAMPS - SANTAEULÀRIA 1982, 151); al voltant d'aquest nucli es generaria la vila closa medieval. La plaça del Bell Pla restarà en un dels ravals fora muralla, just davant del Portal de l'Àngel, en la façana nord de la vila.

El poblat s'ubicava, d'altra banda, en el marge esquerre del torrent del Passerell, afluent del riu Sió, i en una zona aparentment amb abundants deus naturals, algunes de les quals (fonts de la Salut, de l'Estany, de la Vila...) són explotades si més no en l'actualitat (fig. V.13). Les seves coordenades són: 357900, 4627750; l'altura 484 m. s.n.m. segons el Mapa Comarcal de Catalunya: "Segarra-32", escala 1:50.000, de l'Institut Cartogràfic de Catalunya (1994).

Història de la recerca

Ja en el segle XVI els treballs d'Antoni Agustin i Lluis Pons d'Icart donaren a conèixer l'existència de diferents troballes epigràfiques provinents de Guissona[26], les quals foren recollides en els catàlegs i corpus posteriors i serviren per pendre paulatinament consciència de l'existència d'un *municipium* romà en l'emplaçament actual de la vila.

Com ja s'ha indicat, l'impuls realment important envers l'arqueologia local, especialment pel que fa a l'arqueologia prehistòrica, no tingué lloc però fins a

[26] AGUSTIN, A.: *Adversaria*, BUB ms. 858 i Biblioteca Nacional de Madrid, ms. 5781.

PONÇ d'ICART, Ll.: *Libre dels Epigrames* o *Epigrammata Antiquae Urbis Tarracone*, Herzog-August- Bibliotek, Wölfenbüttel Cod. Guelf. 20.11 Aug. 4º.

La revisió i actualització recent del corpus de troballes epigràfiques atribuïdes a Guissona (FABRE - MAYER - RODÀ 1985) ha mostrat que solament una d'aquelles primeres làpides (IRC II, 73) prové realment d'*Iesso*.

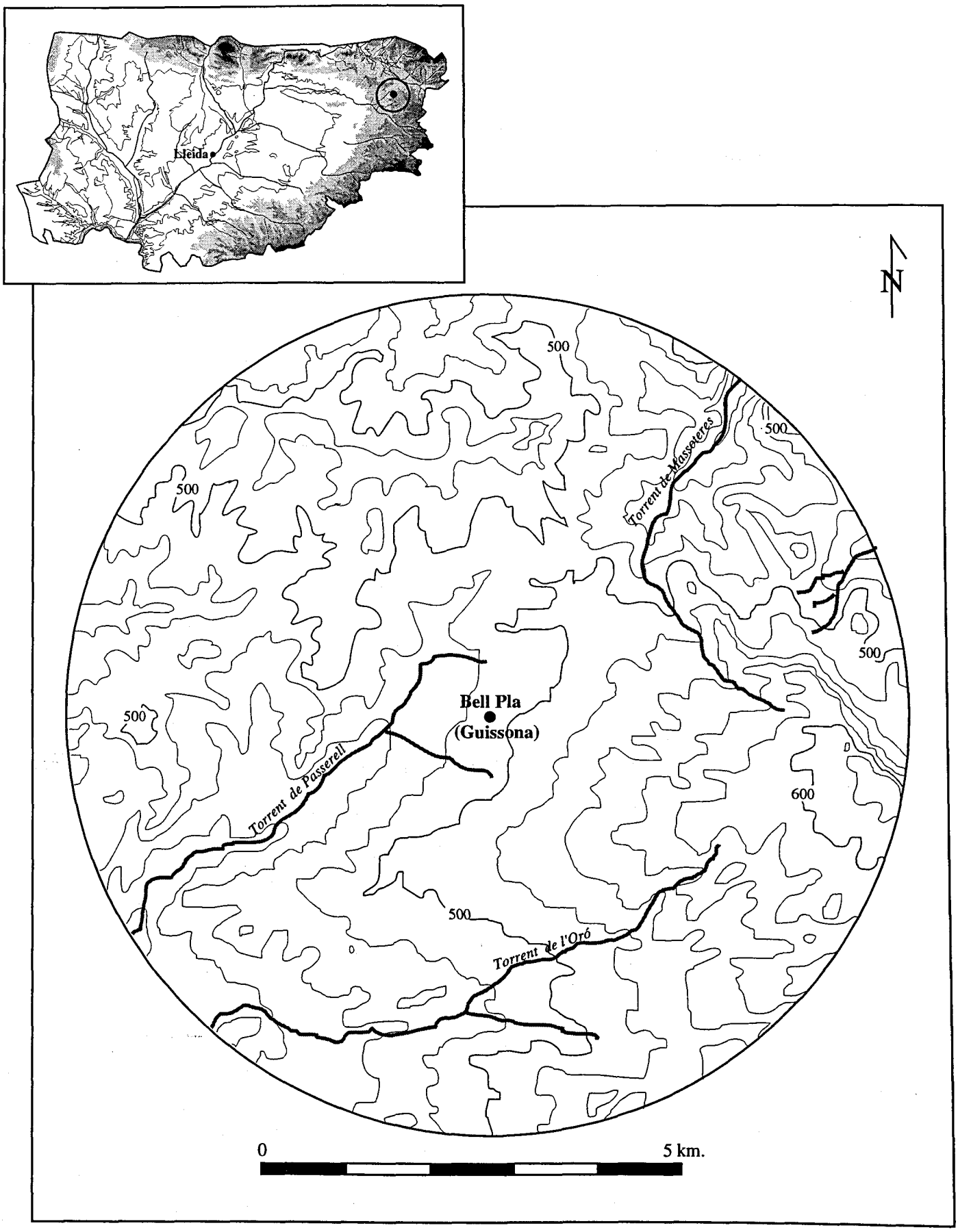

Fig. V.13: Bell Pla (Guissona, la Segarra). Situació del jaciment

inicis del segle actual de la mà del metge E. Camps Cava (1878-1954), actiu col.laborador de l'Institut d'Estudis Catalans, conseller des de l'any 1944 de l'Institut d'Estudis Ilerdencs i entusiasta afeccionat a l'Arqueologia. El propi Bosch Gimpera dedicà especial atenció a les seves troballes (BOSCH GIMPERA - COLOMINAS - DURAN 1913-1914, 812-814) i un recull dels principals jaciments descoberts per Camps a la plana guissonenca fou publicat pòstumament a la revista *Ilerda* (CAMPS 1960, 41-51).

Dins de la ciutat, l'autor feia esment de la troballa de diferents fragments de ceràmica "llisa i decorada amb quadradets", un fragment d'anella de coure i algunes denes també de coure en el moment de construir una claveguera entre el Bell Pla i la Font de la Vila. Bosch Gimpera classificà aquestes troballes com a calcolítiques i situà la ceràmica dins de l'horitzó de la "cultura d'Almeria" (CAMPS - SANTAEULÀRIA 1982, 24).

L'any 1933, en construir-se una nova xarxa de clavegueres a la mateixa plaça del Bell Pla, es produïren noves troballes que provocaren una intervenció oficial de l'Institut d'Estudis Catalans sota la direcció d'en Josep Colominas. Aquesta excavació permeté documentar l'existència d'una complexa ocupació en aquest indret de la ciutat que, segons el seu excavador, es concretava en la instal.lació d'un primer poblat pre-ibèric fruit de

> "...una emigración de los habitantes de las cuevas leridanas...cruzándose entonces con los habitantes de la costa, de cultura hallstática..." (COLOMINAS 1941, 38)

i en la utilització posterior del mateix indret com a necròpoli, formada per una gran quantitat de sitges de 1-1,5 m. de diàmetre, la cronologia de les quals reflectia al menys dos moments culturalment diferents: l'ibèric ple (període hel.lenístic) i l'època romana.

Els resultats d'aquesta intervenció, publicats alguns anys després de forma bastant sintètica (COLOMINAS 1941, 35-38), tingueren un ressò poc important dins la recerca posterior i no se n'ha efectuat encara cap revisió exhaustiva. Tot i així, diferents autors han anat incidint puntualment en l'estudi d'algunes de les troballes com els objectes metàl.lics (ALMAGRO BASCH 1952a, 180-183), la coroplàstia (MARTÍN TOBÍAS 1961, 294-296) o algunes de les ceràmiques: les àtiques tipus "Saint Valentin" (MALUQUER 1974, 435), el vernís negre del taller de les Petites Estampilles (SANMARTÍ 1973, 435) i el del taller de les Tres Palmetes Radials (SANMARTÍ 1978, vol. II, 584). Un motlle de destral plana ha estat també publicat en una data més recent (ROVIRA 1993, 65-67), provinent d'aquesta excavació.

Pel que respecta al poblat, la síntesi sobre els camps d'urnes del nord-est de la península, apareguda a inicis dels anys 80 (RUIZ ZAPATERO 1985, 311 i ss.) situa la seva cronologia inicial dins dels segles VII-VI a.C. i el tipifica com un dels testimonis més versemblants de l'expansió tardana per les valls laterals del

Segre de les influències d'aquesta cultura. Un estudi posterior sobre l'arquitectura protohistòrica a Catalunya (BELARTE 1997, 42) recull la primitiva planta publicada per Colominas sense qüestionar aquesta datació. Per altres autors, però, la fundació del poblat podria remuntar-se fins inicis del segle VIII a.C. (ROVIRA 1993, 67).

Segons Colominas, el poblat tindria una amplada en sentit nord-sud superior als 70 m., essent impossible qualsevol precisió en el sentit contrari, al marge de considerar els 30 m. de llargada del sondeig efectuat. La lectura de la seva planta esdevé problemàtica donat que, sense cap mena de dubte, recull un seguit d'estructures que són asincròniques i la documentació existent no permet reconstruir la seva seqüència de funcionament. En qualsevol cas, destaca la presència d'habitacions de forma rectangular o quadrangular i la possible existència d'una muralla en un dels extrems, construïda amb doble parament de pedra i rebliment intern de terra i pedruscall. Aquesta dada, però, cal considerar-la amb el màxim de prudència, car la descripció de la seva tècnica de construcció coincideix de ple amb la de la muralla d'època romana excavada posteriorment (GARCÉS - MOLIST - SOLIAS 1989, 112).

La cronologia final del poblat se situava, per aquest investigador, a inicis del segle II a.C., essent aquesta una afirmació que ha provocat també -com es veurà més endavant- una certa controvèrsia científica.

L'existència d'una necròpoli en el mateix indret ha estat igualment qüestionada i tot sembla indicar que es tracta d'una interpretació funcional errònia per part d'en J. Colominas, el qual atribuïa sistemàticament a les sitges excavades per ell durant la primera meitat d'aquest segle (Can Fatjó, Turó de la Rovira...) aquest caràcter funerari (LAFUENTE - LÓPEZ 1987, 12-13). Sense poder excloure categòricament la presència espòradica de restes humanes a l'interior d'algunes sitges, resulta evident al menys que aquesta funció, possiblement secundària, no pot generalitzar-se a Guissona, ni en els altres jaciments excavats per l'autor, tal com encertadament observaren investigadors posteriors (RIBAS - MARTÍN 1961, 296-306).

Tot i que l'autor esmenta l'existència "d'infinitat" de sitges, només 8 apareixen en la planta publicada i la seva funcionalitat primària ha de considerar-se com la d'estructures d'emmagatzematge. Es presentaven excavades en els nivells que segellaven les habitacions del poblat (COLOMINAS 1941, 38) i sense cap relació aparent amb espais tancats d'ús domèstic o de producció, amb la qual cosa la seva asincronia amb el poblat primitiu sembla evident, fet que confirma la cronologia dels materials apareguts.

En aquest sentit, és important remarcar que tots els materials d'importació, puntualment estudiats, presenten una datació atribuïble a l'ibèric ple (450 - 200 a.C.) i que, segons Colominas, apareixien en unes sitges específiques sense cap barreja amb materials d'època romana. Aquesta dada no ha pogut ser

confirmada durant el reestudi dels materials dipositats al Museu d'Arqueologia Catalunya de Barcelona (CONTRERAS *et al.* 1993, 79) i constitueix avui una de les informacions fonamentals per valorar la continuitat o no del poblament del Bell Pla en època ibèrica. Altres materials escadussers de cronologia similar (vernís negre àtic, figures roges) han aparegut en intervencions efectuades recentment pels voltants o fora del Bell Pla (PERA 1997, 230, nota 4), sempre com a intrusions dins d'estrats romans. Al marge d'aquestes possibles sitges ibèriques, no es disposa, doncs, de cap altra estructura que permeti assegurar la continuitat d'una ocupació del poblat durant aquest període, la qual, d'altra banda, hauria implicat una sensible modificació del seu emplaçament.

Un llarg enfilall de noves troballes, sempre d'època romana, continuaren produint-se en el conjunt de la ciutat després de la Gerra Civil, fins que en la dècada dels 70 la Universitat Autònoma de Barcelona endegà tres campanyes d'excavació en diferents punts de la vila (1975, 1976, 1978), dirigides per J. Guitart i M. Prevosti. Durant la darrera d'aquestes intervencions (1978) un reduït sondatge s'efectuà en la plaça del Bell Pla i novament es feu palesa la presència del poblat protohistòric.

El sondeig s'ubicava a l'est de la zona excavada per Colominas, just davant de l'actual Museu "Eduard Camps". Els autors publicaren una breu notícia acompanyada d'una fotografia de l'excavació (GUITART - PREVOSTI 1982, 365-366), avançant que la seqüència observada no presentava continuitat en època ibèrica. Un petit catàleg amb ocasió de l'exposició "Guissona-Iesso" celebrada l'any 1983 a la ciutat es feu ja ressò d'aquestes troballes (GALLART *et al.* 1983) afegint-hi nova documentació fotogràfica i remarcant la potència estratigràfica del sondeig, formada per tretze nivells consecutius. El conjunt de la informació despresa d'aquesta intervenció ha romàs, però, inèdita fins avui i serà objecte d'estudi en les línies que segueixen[27].

La creació del Servei d'Arqueologia l'any 1980 suposà l'endegament quasi immediat d'un procés de protecció legal del conjunt del jaciment, de tal manera que l'any 1982 s'incoava ja l'expedient de declaració de la ciutat romana com a Monument Històricoartístic d'Interès Nacional (R. 30-7-1982; B.O.E. 3-9-1982).

Aquesta decisió implicà de forma automàtica l'inici d'un seguit d'intervencions orientades vers la delimitació del jaciment (GARCÉS - MOLIST - SOLIAS 1989, 108-124) i el seguiment sistemàtic de qualsevol remoció del subsòl efectuada en l'àrea protegida.

[27] En Josep Gallart inicià un estudi d'aquestes troballes amb el vist i plau dels directors de l'excavació, els resultats manuscrits del qual m'ha cedit amablement. Igualment, el Dr. Joaquim Pera m'ha procurat l'escasa documentació planimètrica existent sobre aquesta intervenció. Per ambdós, el meu reconeixement i gratitud.

L'any 1990, la recerca experimentà encara un important salt qualitatiu amb la posada en funcionament d'un projecte específic sobre l'estudi de la *Iesso* romana per part de la Universitat Autònoma de Barcelona sota la direcció d'en J. Guitart i J. Pera. Aquest projecte permeté la realització de campanyes programades d'excavació en la zona nord de la ciutat i la centralització del conjunt de la informació que paulatinament es desprenia dels diferents seguiments d'obra. Els importants resultats obtinguts, evidentment fora dels límits cronològics d'aquest treball, han estat recollits en la Tesi doctoral d'un dels responsables de la intervenció (PERA 1994) i permeten establir la seqüència evolutiva de la ciutat romana, que se situa entre finals del segle II a.C. i el segle V d.C. Recentment, el jaciment ha estat declarat BCIN en la categoria de Zona Arqueològica segons la Resolució R.16-8-95 (DOG 20-9-95).

Al llarg d'aquesta darrera fase d'intervencions, solament s'han detectat noves restes "in situ" del poblat protohistòric en l'excavació efectuada l'any 1987 a l'interior de la Casa de Cultura, ubicada a l'est de la plaça (CONTRERAS *et al.* 1993, 79). Aquestes apareixien a 2 metres de fondària, sota d'un potent estrat romà, i romanen actualment en curs d'estudi.

La intervenció de l'any 1978: Estratigrafia i estructures aparegudes

Consistí en un sondeig de reduïdes dimensions (2,2 x 2,2 m.) que s'implantà en l'angle sud-est de la plaça del Bell Pla, aproximadament a 8,6 m. de la façana del Museu i 4,8 m. de la filera d'arbres que limita la plaça pel sud.

L'estudi que es presenta tot seguit està basat en el Diari d'excavació dels autors de la intervenció (J. Guitart i M. Prevosti), els croquis de l'estratigrafia conservats i l'anàlisi dels materials més significatius apareguts. En síntesi, el sondeig assolí una fondària de 3 m., dels quals 2,1 m. corresponien a nivells arqueològics *in situ*. La seqüència observada consta de 13 estrats, la descripció dels quals és la següent (fig. 4.3):

- Tapàs o roca natural sorrenca (a partir de -2,94 m. de profunditat)
- Estrat 14 (-2,94 / -2,42 m.)
Estèril arqueològicament
- Estrat 13 (-2,42 / -2,12 m.)
Terres amb moltes clapes de cendres i inclusions de tovots amb coloracions diverses. En la part superior de l'estrat s'observa una llar, aparentment en cubeta, amb una capa de gravetes a la base.
- Estrat 12 (-2,12 / -1,78 m.)
Apareix separat de l'Estrat 13 per una fina capa de color gris-verd clar. Terres bastant cendroses barrejades amb restes de tovots. En la part oest del sondeig es troba una llar construïda amb una capa de pedra petita a la base, sola d'argila d'uns 6 cm. de gruix en la part més ampla i moltes cendres en la part superior. Aquesta llar està situada just al damunt de la llar de l'Estrat 13.
- Estrat 11 (-1,78 / ?)
Terra vermellosa barrejada amb pedres i tonalitat més rosada en la part inferior.
- Estrat 10 (? / -1,63 m.)
Es presenta separat de l'Estrat 11 per una capa de 1-2 cm. de potència de color verdós. El

sediment de l'estrat és de color marró amb moltes inclusions de cendres.
- Estrat 9 (-1,63 / -1,52 m.)
Sediment amb moltes inclusions de tovots de diferents colors. En la part basal apareix una minsa capa de cendres que sembla relacionada amb una llar observada en secció en el tall Est del sondeig. La llar presenta al damunt un vas sencer cap per avall i s'adossa a un mur que s'eleva fins a la cota de 1,16-1,24 m. Un segon mur, adossat a l'anterior, es construït posteriorment per sobre de la llar inutilitzant-la. Aquest, s'eleva fins a la cota de 1,35 m. Els murs estan orientats en sentit est-oest.
- Estrat 8 (-1,52 / -1,18 m.)
Els paraments d'ambdós murs són segellats per aquest estrat que, des de quasi la base, els recobreix completament. La seva textura és argilosa amb esporàdiques inclusions de cendres.
- Estrat 7 (-1,18 / -1,06 m.)
Sediment de color marró-negrós amb moltes cendres i textura sorrenca-argilosa. S'ha individualitzat en el registre, però en realitat es tracta del mateix estrat que el nivell posterior (Estrat 6), del qual es presenta separat per una capa de pedres. Contenia una gran quantitat de ceràmiques.
- Estrat 6 (-1,06 / -0,9 m.)
La capa de pedres esmentada es concentra en la part central del sondeig i està recoberta per un nivell de terra marronosa amb algunes cendres, que conjuntament han estat identificades com a l'Estrat 6. Contenia també moltes restes ceràmiques.
- Estrat 5 (-0,9 / -0,7 m.)
Presenta dos nivells diferenciats. El més antic, numerat com a Estrat 5B, correspon a una capa de color vermell intens coberta totalment de cendres, més gruixuda en la part nord (~6 cm. de potència) i molt més minsa en l'extrem contrari.
Damunt d'aquest nivell apareixen moltes pedres disperses per tota la superfície del sondeig i una capa amb gran quantitat de tovots que constitueixen pròpiament l'Estrat 5. Aquest, es presenta retallat des de la part superior fins a la base per la rasa de fonamentació de dues noves parets paral.leles, orientades també en sentit est-oest. La rasa apareixia reblerta amb gran quantitat de pedra petita i fragments de tovot. No arrivà a excavar-se.
- Estrat 4 (-0,7 / -0,64 m.)
Capa d'uns 6 cm. de potència formada per terra argilosa, rogenca i potser piconada que sembla correspondre a un paviment. S'observa a banda i banda d'ambdues parets, en contacte físic amb elles i segellant la seva rasa de fonamentació.
- Estrats 3 i 1 (-0,64 / -0,32 m.)
Correspon al primer estrat trobat *in situ* en iniciar-se l'excavació. Un cop excavats els 10 cm. inicials (Estrat 1), hom observà la presència d'una fossa moderna (Estrat 2), els materials de la qual s'havien barrejat amb els de l'Estrat 1. Per aquesta raó es numerà de nou l'estrat (Estrat 3), separant els seus materials.
L'estrat contenia una gran quantitat de tovots desfets i de coloracions diverses. Quasi en el seu límit inferior (a la cota de -0,6 m.), apareixia la part somital de les dues parets abans esmentades.
- Estrat 2 (-0,84 / -0,32 m.)
Fossa moderna que talla els estrats 1, 3, 4 i 5, fins a la cota de -0,84 m. Se situa en la part est del sondeig. Sembla tractar-se de la fossa de plantació d'un arbre.
- Superficial (-0,32 / 0)
Restes de runa i d'obra moderna.

Interpretació de la seqüència

Les descripcions recollides en el diari d'excavació permeten una interpretació de la seqüència estratigràfica que, amb les reserves oportunes, pot sistematitzar-se com segueix:

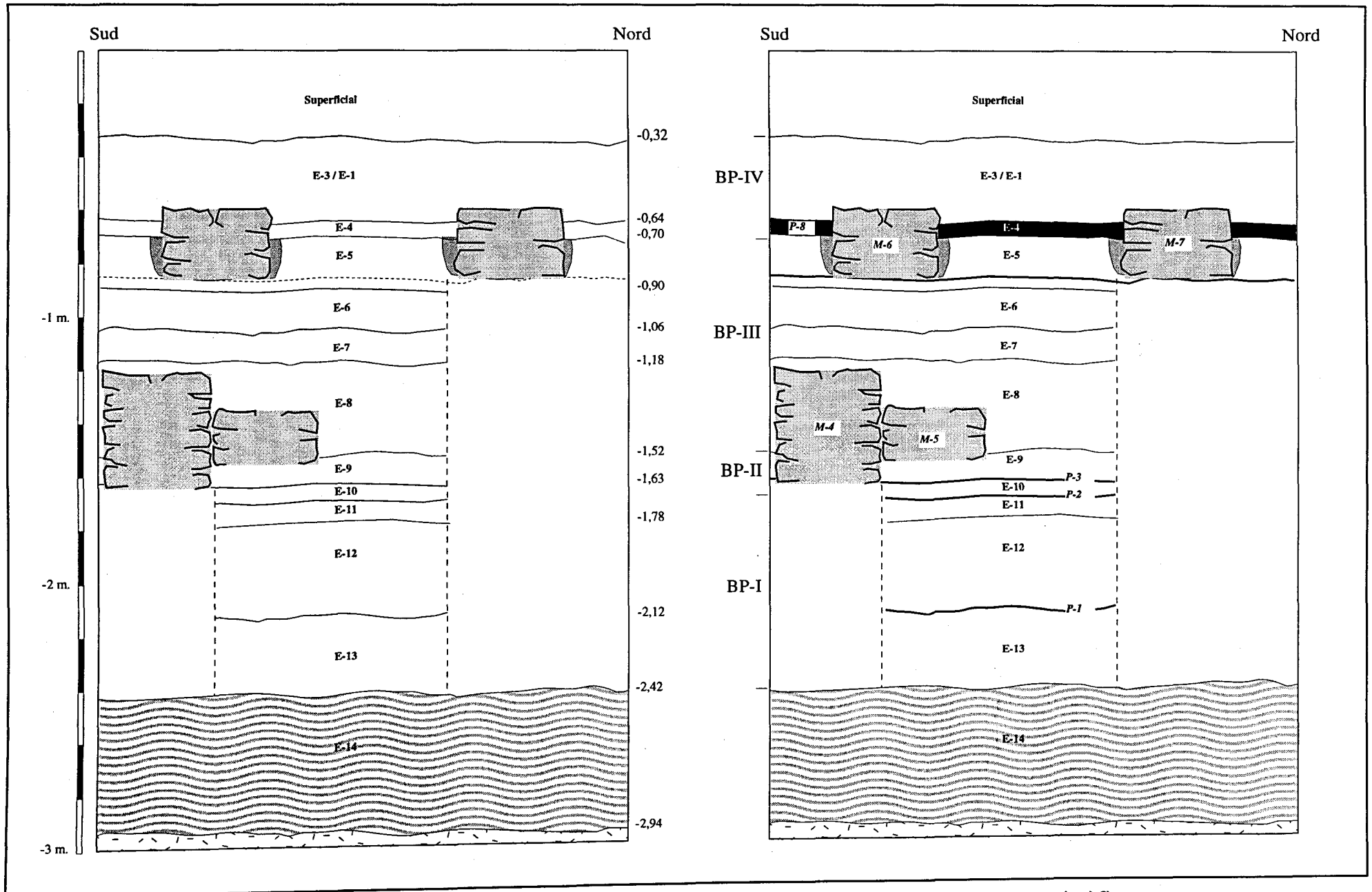

Fig. V.14: Bell Pla (Guissona, la Segarra). Croquis i interpretació de la seqüència estratigràfica

Bell Pla I: Damunt d'un estrat natural (E-14) de gènesi desconeguda (possiblement aluvial), es produeix la fundació del primer poblat conegut, del qual no s'ha pogut observar cap resta de murs en el reduït sondeig efectuat, però sí les traces d'almenys dos paviments i dues llars.

En efecte, les minses capes de color verdós observades entre els estrats E-13 i E-12, així com entre E-11 i E-10, poden interpretar-se perfectament com a paviments construïts, les característiques dels quals coincideixen amb les d'altres paviments contemporanis excavats, especialment a Vilars. Sembla tractar-se d'una tècnica ancestral consistent en l'aportació d'una fina capa de terra possiblement garbellada que s'escampa sobre una capa més o menys gruixuda de preparació i que actua com a sòl d'ocupació. La tonalitat verdosa d'aquests paviments és més difícil d'explicar sense un estudi edafològic acurat, però podria molt bé raonar-se en termes de reaccions físico-químiques produïdes per l'acció de la humitat i/o pel contacte entre sediments de textures diferents.

D'aquesta manera, l'estrat E-13 correspondria al reompliment de construcció del paviment més antic documentat (P-1), en relació amb el qual funcionaria una llar. És molt possible que aquesta estigués situada a l'interior d'una vivenda. La llar atribuïda a l'estrat E-12, situada just al damunt, podria correspondre perfectament a una refecció d'aquest primer sòl d'ocupació.

Els estrats E-12 i E-11 poden interpretar-se igualment en tal que capes de preparació i construcció d'un nou paviment (P-2), que no presenta cap estructura en relació. L'absència de parets permet llavors suposar que la vivenda primitiva no ha modificat la seva configuració.

Bell Pla II: Correspon aparentment a una refecció estructural d'aquesta habitació, que implica la modificació dels murs que la delimitaven. L'estrat E-10 constitueix la capa de preparació d'un nou paviment (P-3), damunt (?) del qual es construeix un mur orientat est-oest (M-4), al qual s'hi adossa una llar.

El seu funcionament degué ser relativament curt, perquè de seguida és amortitzada amb la construcció just al damunt d'una nova paret (M-5), adossada a l'anterior. L'estrat E-9 s'explica en funció d'aquesta refecció, en relació amb la qual no s'ha detectat, paradoxalment, cap sòl d'ocupació.

Bell Pla III: El paquet format pels estrats E-8, E-7, E-6 i E-5 és de més difícil interpretació amb les dades disponibles. Podria tractar-se d'una fase d'abandonament, o bé simplement correspondre a una nova activitat de construcció, amb la qual cosa les diferents capes s'interpretarien com a nivells de reompliment. Els materials apareguts no reflecteixen cap canvi destacable amb els dels estrats subjacents, ni amb els immediatament posteriors; fet que permet acceptar com a més versemblant la hipòtesi d'una nova refecció.

L'estrat 5, amb un aparent subnivell 5B, palesaria llavors la darrera ocupació preromana de l'assentament. Molt possiblement la capa de cendres del nivell 5B es correspongui amb un nou sòl d'ocupació, però aquest extrem és de difícil contrastació amb les dades disponibles.

Bell Pla IV: Contrariament al que s'afirma en el Diari d'excavació, sembla evident que el paviment construït amb terra piconada (E-4 = P-8) i els murs amb els quals funciona (M-6 i M-7), corresponen a una nova ocupació que quasi amb tota certesa s'ha de relacionar ja amb la ciutat d'època republicana. La tècnica de construcció dels propis murs amb rasa de fonamentació i la presència de ceràmiques a torn en l'estrat E-3 serveixen per validar aquesta hipòtesi, tal com s'exposa a continuació.

Cronologia

Només es pot recórrer a l'anàlisi tipològica dels materials apareguts per intentar la datació d'aquesta seqüència. No es disposa, d'altra banda, del conjunt de materials recuperats amb la qual cosa esdevé impossible una anàlisi quantitativa de l'evolució de les formes o motius decoratius i les peces o fragments retinguts són igualment poc nombrosos. L'aproximació cronològica que es proposa cal considerar-la doncs amb prudència.

Bell Pla I, comprenent els estrats E-13, E-12, i E-11 (figs. V.15 i V.16), presenta la coexistència de determinades peces amb un cert arcaïsme: formes obertes amb acanalats interns, peces amb acanalats a la base, vores bisellades..., amb d'altres més evolucionades amb els colls estrangulats, bases planes engruixides per la part exterior i un vaset, ja en l'estrat E-12, amb un peu anular. En principi el conjunt sembla remetre a un context d'inicis de la primera edat del ferro, amb fortes reminiscències encara del bronze final IIIb.

Bell Pla II, identificat bàsicament per una refecció de tipus arquitectural, apareix representat per un fragment d'urna globular amb coll estrangulat, vora recta exvasada amb bisell i superfície exterior brunyida (fig. V.15), que aparegué en l'estrat E-10, i diverses peces de l'estrat E-9, entre les que destaca un vaset troncocònic sencer, una urna de bora lleugerament exvasada, llavi bisellat i decoració d'un cordó amb impressions digitals, un vas obert amb nansa i un fragment de recipient de talla mitjana amb una nansa de cinta amb cresta central, al qual envolta un cordó aplicat i decorat amb incisions. L'absència d'acanalats podria ser indicativa d'una certa evolució, la qual es confirmaria, tot i que aquests encara estan presents en els estrats posteriors, per la presència de formes globulars i vores rectes. Una nansa amb cresta central apareix en l'estrat VI de la Pedrera datat vers 650 a.C. (GALLART - JUNYENT 1989, 45) (fig. V.16).

Bell Pla III compta amb un lot de materials més variat provinent dels estrats E-8, E-7 (fig. V.17), E-6 i reflecteix amb major claretat una major modernitat pel

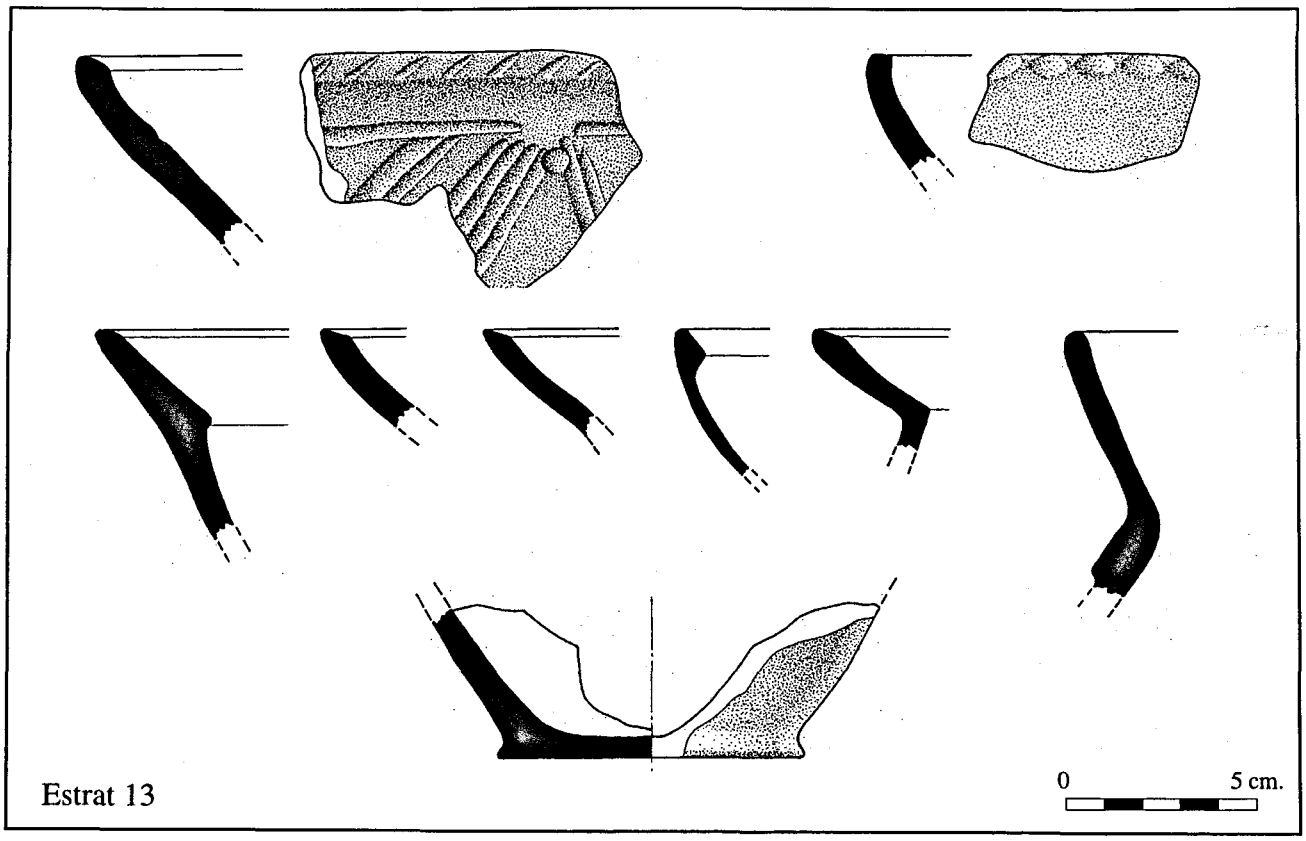

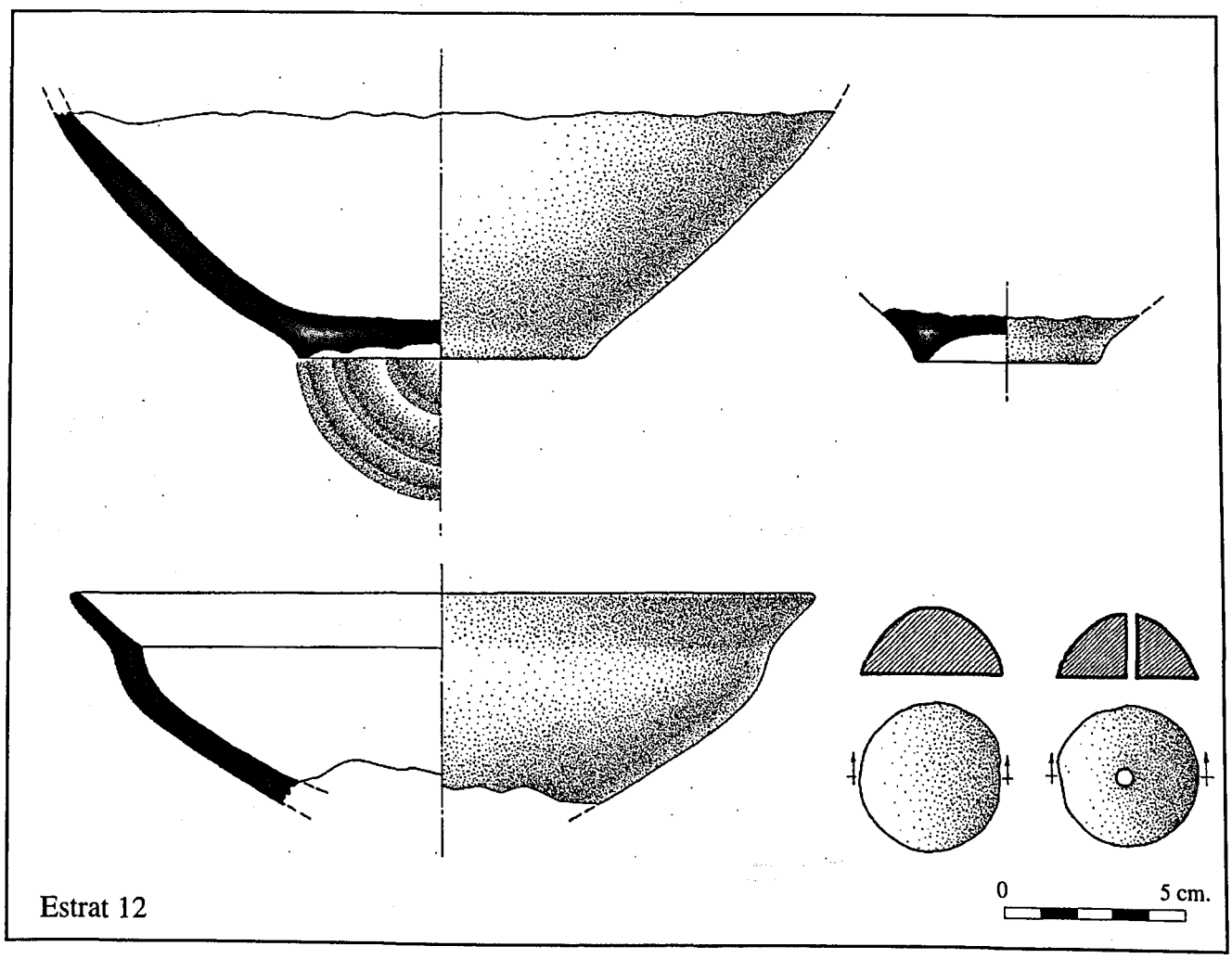

Fig. V.15: Bell Pla (Guissona, la Segarra). Materials excavació 1978

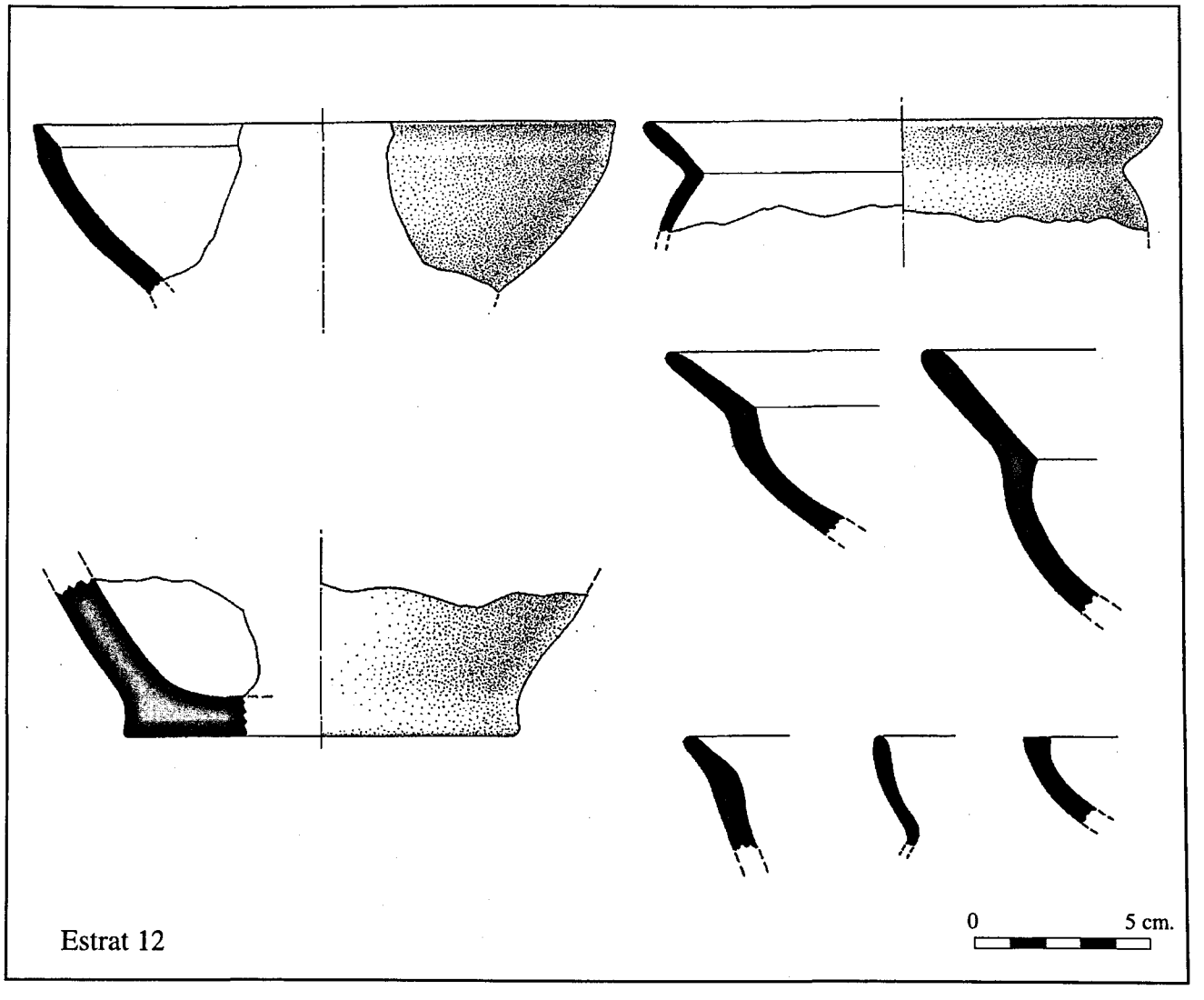

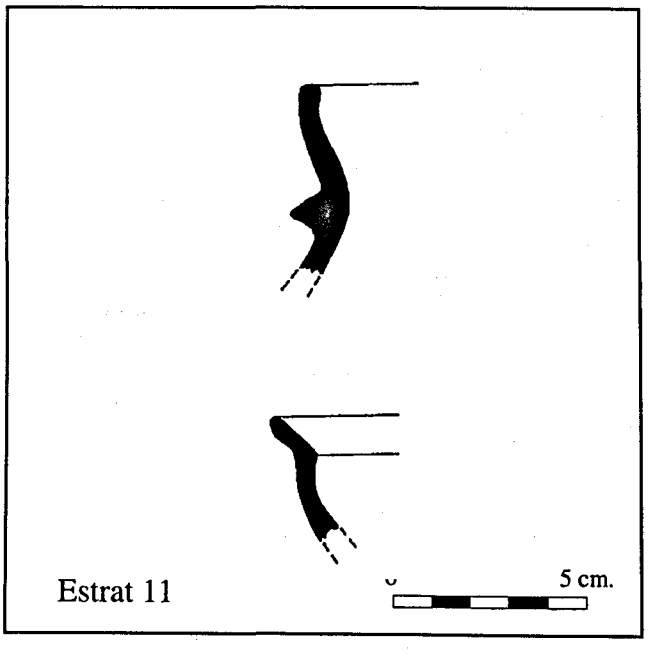

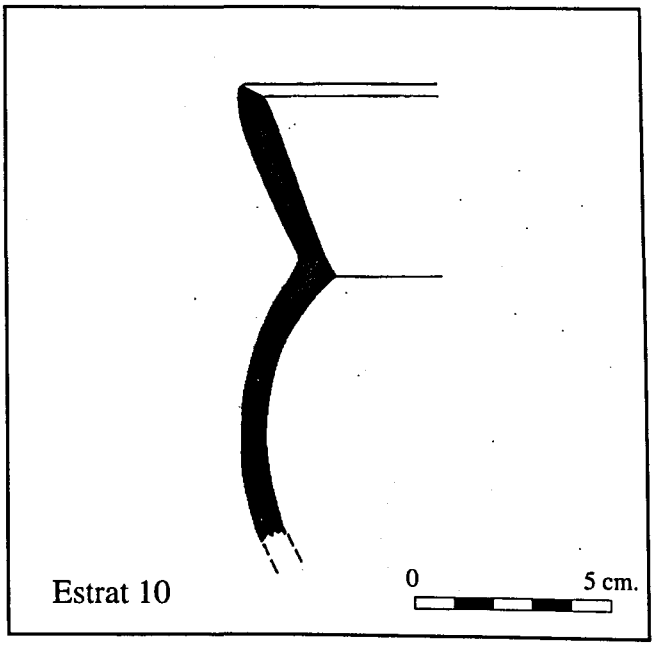

Fig. V.16: Bell Pla (Guissona, la Segarra). Materials excavació 1978

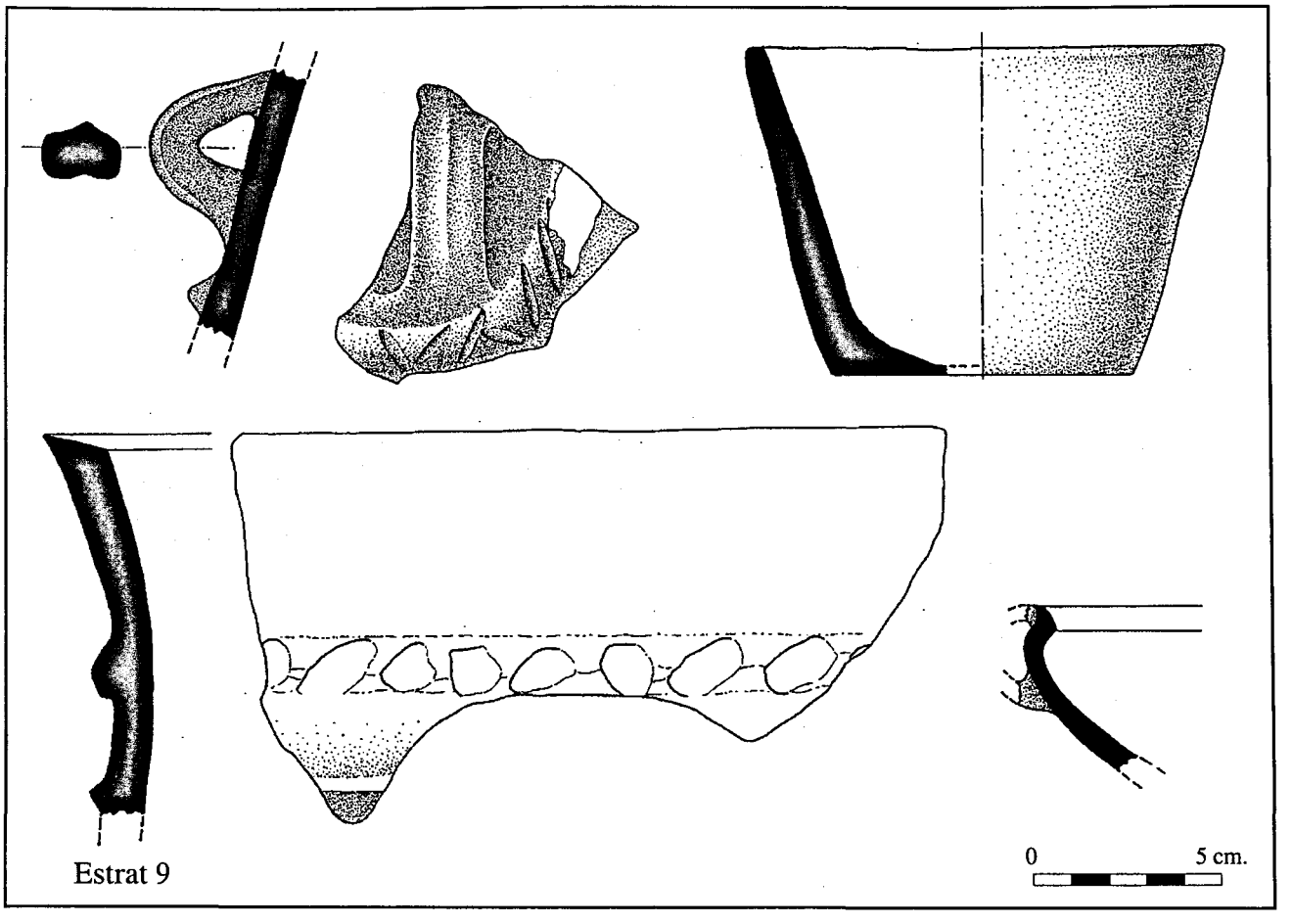

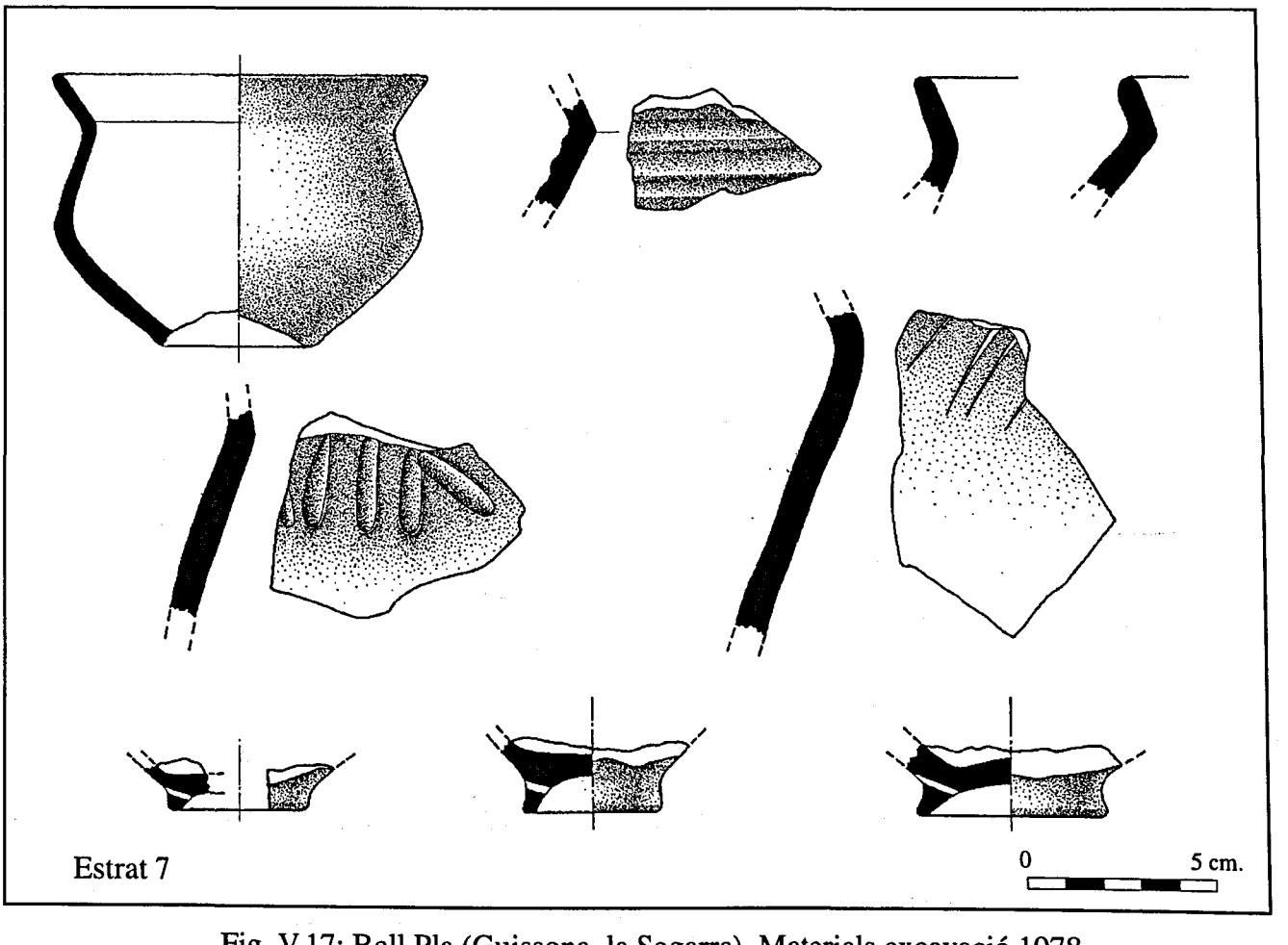

Fig. V.17: Bell Pla (Guissona, la Segarra). Materials excavació 1978

que fa a la tipologia de les seves peces. S'hauria de destacar en aquest sentit una aparent major presència de peus anulars destacats i perforats, la qual cosa seria simptomàtica d'una clara evolució, característica d'un moment avançat dins de la primera edat del ferro.

Bell Pla IV és sense dubte la fase de datació més problemàtica. Els murs M-6 i M-7 es construeixen retallant l'estrat E-5 i amb sengles rases de fonamentació, de les quals no s'ha pogut recuperar cap material. L'estrat E-4 (paviment P-8), que funciona amb aquests murs, aporta d'altra banda un petit conjunt de materials de factura exclusivament a mà amb decoracions d'acanalats, cordons impressos i incisions obliqües a la cara externa del llavi, que aparentment remeten igualment a un horitzó pre-ibèric (fig. V.18).

No obstant això, l'estrat E-3, immediatament per sobre del paviment i segellant els murs presenta ja un fragment de ceràmica a torn, corresponent a una tenalla amb llavi girat cap a l'exterior i superfície de tonalitat rosada. Paral.lelament els estrats E-1 i E-2, malauradament barrejats, contenen restes de campaniana B-oïde d'origen calè i àmfora romana.

La utilització de rases de fonamentació en la construcció dels murs és una tècnica desconeguda durant la primera edat del ferro i l'època ibèrica, al menys en el conjunt de la plana occidental catalana, fet que permet suposar que els murs en qüestió pertanyen ja la xarxa urbana de la ciutat romana fundada a finals del segle II a.C. Acceptant aquesta hipòtesi, caldria llavors suposar que l'absència de produccions republicanes en el paviment és casual -no cal oblidar que es tracta d'una minsa capa de 6 cm. de gruix- i que els materials veritablement representatius són els dels estrats E-3 i E-1, tot i que aquest darrer no va poder ser issolat de la fossa moderna, identificada com a l'estrat E-2.

En síntesi, la seqüència comprendria, doncs, dos horitzons culturals completament diferents: Bell Pla I, II i III correspondrien a nivells de la primera edat del ferro, mentre que Bell Pla IV s'identificaria amb la ciutat romana. El primer horitzó comprendria el conjunt de l'edat del ferro amb una data inferior situada vers el 775 cal. BC i un final que s'hauria de datar indirectament a partir del TAQ que significa l'absència de ceràmica a torn, la qual es documenta en una zona relativament propera (Tossal de les Forques, Ivorra [191]) a finals del segle VI a.C. Podria fins i tot dividir-se aquest període en dues subfases: Bell Pla I amb materials més antics de clara tradició del bronze final (775 cal. BC-650 a.C.) i Bell Pla II-III (650 - 525 a.C.) corresponents a una fase més evolucionada, anterior al període ibèric.

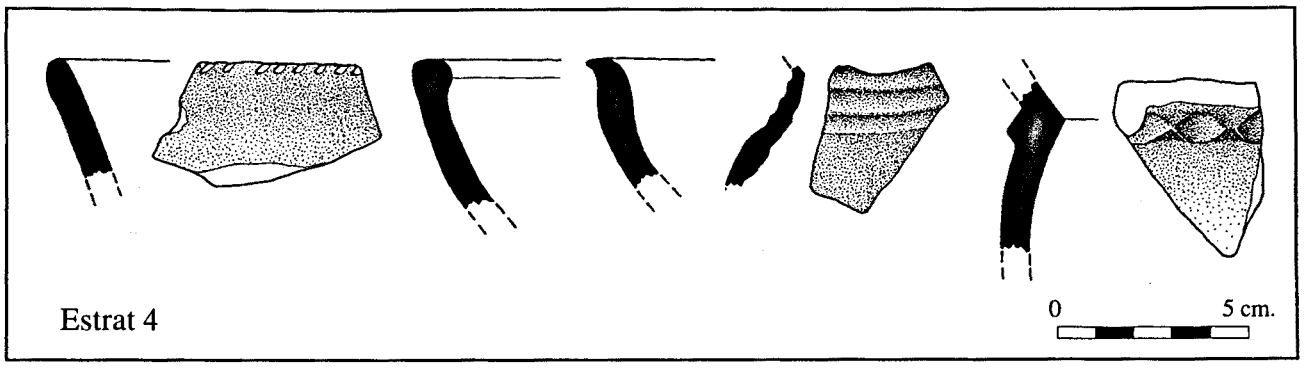

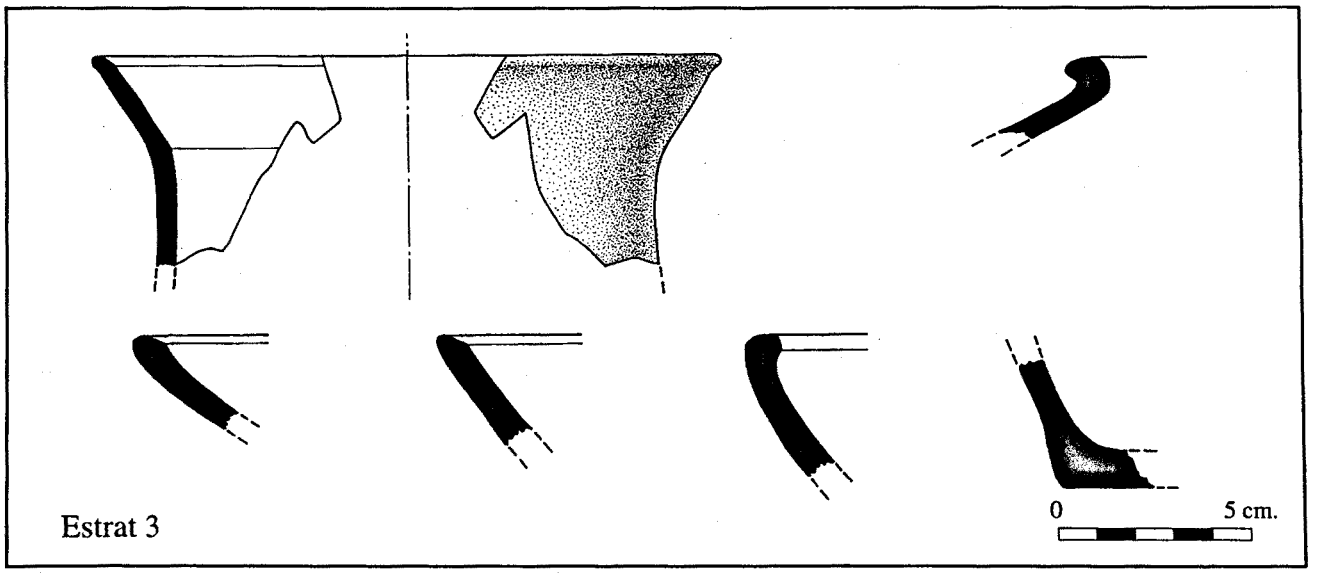

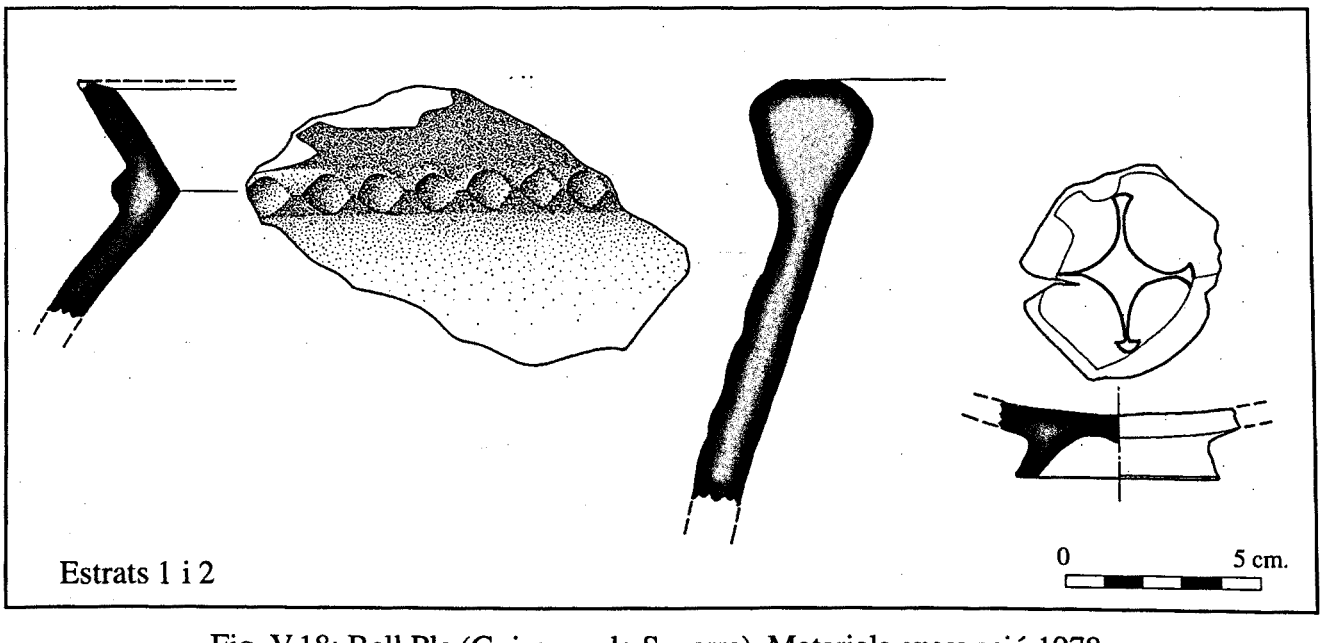

Fig. V.18: Bell Pla (Guissona, la Segarra). Materials excavació 1978

16.3.2.- El poblat del Tossal del Molinet (el Poal, Pla d'Urgell) [203]

Situació i topografia

El jaciment, avui quasi desaparegut, està situat dos kilòmetres a l'est de la població del Poal, a la vora - per la banda sud - del camí asfaltat que comunica aquesta localitat amb la carretera LP-3322, entre Mollerussa i Linyola. Es troba exactament a l'alçada de l'únic pont que travessa el riu Corb en aquesta ruta.

Topogràficament estava ubicat en una elevació molt suau en el marge esquerre del riu Corb, a una distància de 50 metres i prop de la seva confluència amb el Fondo de la Coma o Torrent de Ferran (fig. V.19). Aproximadament uns dos kilòmetres al nord existia fins fa menys de 50 anys un dels petits llacs endorreics, característics d'aquesta zona del Pla d'Urgell (*vid.* Cap. I.3.1), conegut com el Clot de la Llacuna (MARGALEF 1945, 253-313; MATEU 1992, 28-29). La relació assentament-riu és evident, però l'explotació complementària d'aquest aiguamoll - o altres similars - en tant que factor determinant en l'elecció de l'emplaçament esdevé ara per ara una hipòtesi a retenir, però sense cap fonament contrastat científicament.

En qualsevol cas, el jaciment reflectia una llarga ocupació, la qual cosa havia originat una contínua sobreposició de nivells arqueològics convertint-lo en un autèntic *tell*, que destacava uns cinc metres sobre el terreny circumdant.

La seva planta original és difícil de recuperar, donat que en el moment d'efectuar-se la intervenció arqueològica aquest petit "turó" antròpic havia estat seccionat tant per la banda nord (construcció de la carretera), com per la banda sud (adeqüació de nous camps de cultiu). Molt possiblement, al menys un terç de la seva superfície havia ja desaparegut i la planta llavors documentada era purament testimonial (fig. V.20).

Aquesta era de tendència triangular, amb el vèrtex major orientat a l'oest i el costat més curt en la banda oposada. El monticle presentava talls abruptes en tots els seus costats, excepte per la banda oest, on la vessant era molt més suau. La superfície conservada en la part més alta era d'uns 1.400 m2 (60 x 46 m. /2), amb la qual cosa imaginar unes dimensions globals properes als 2500 m2 podria resultar bastant versemblant.

Les seves cordenades són 323600, 4615950; l'altura 220 m. s.n.m., segons el Mapa Comarcal de Catalunya: "Pla d'Urgell-27", escala 1:50.000, de l'Institut Cartogràfic de Catalunya (1994).

Història de la investigació

La primera excavació s'efectuà durant l'any 1973, dirigida pel professor E.

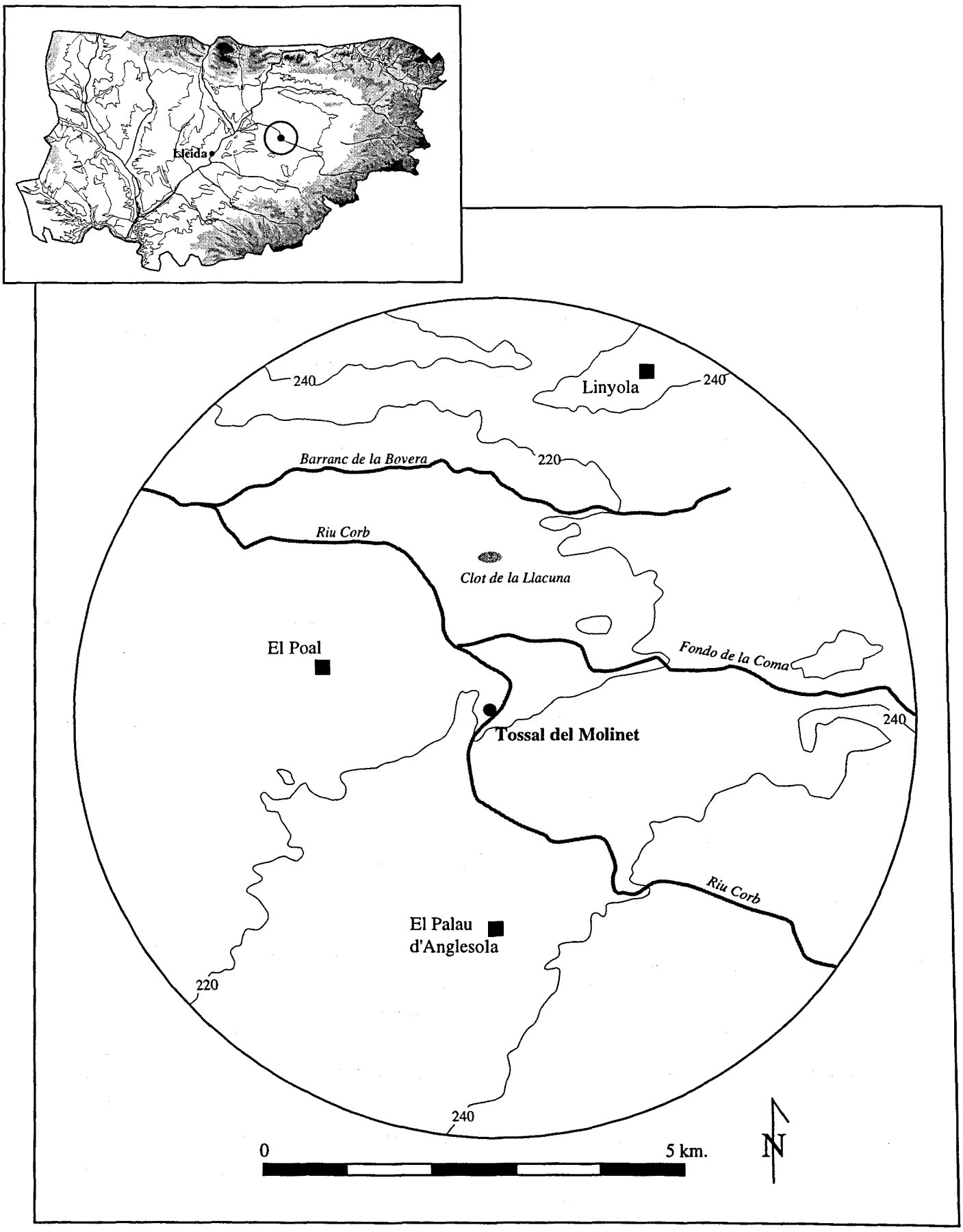

Fig. V.19: Tossal del Molinet (el Poal, la Noguera). Situació del jaciment

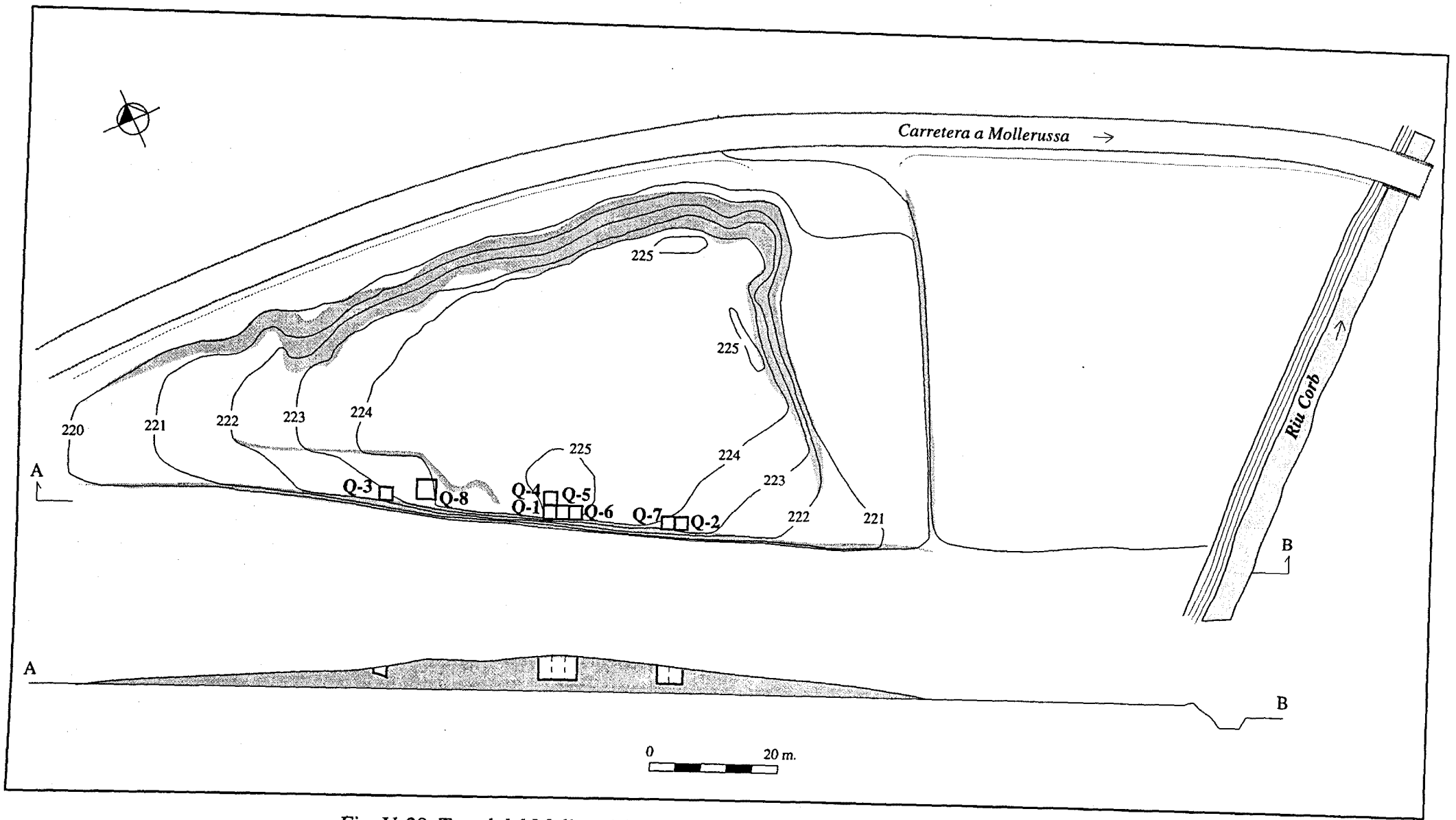

Fig. V. 20: Tossal del Molinet (el Poal, la Noguera). Planta i secció general del jaciment

Junyent i motivada pels nivellaments agrícoles duts a terme en el camp de conreu situat al sud del *tell*, els quals deixaren al descobert un impressionant tall en sentit est-oest de quasi 120 m. de llarg, que delatava la presència del jaciment, així com la seva sorprenent potència estratigràfica. Es practicaren llavors tres sondeigs amb dimensions uniformes (2 x 2 m.), tangents pel nord a aquesta gran secció longitudinal. El primer (Q-1) s'ubicà en la part central, indret on es feia palesa una major acumulació de sediments arqueològics; el segon (Q-2) es situà 20 m. a l'est, i el tercer (Q-3) 25 m. a l'oest, sempre a partir del quadre central.

Els treballs continuaren l'any 1974, excavant-se quatre nous quadres de dimensions similars (2 x 2 m.), que significaven una ampliació de dos dels sondeigs ja establerts. Així, el quadre Q-1 s'amplià en sentit nord (Q-4) i est (Q-5 i Q-6); en la banda oriental, en canvi, el quadre Q-2, s'amplià vers l'oest (Q-7) (fig. V.20).

El conjunt d'aquesta actuació s'inscrivia en el marc del projecte dut a terme per E. Junyent, amb l'objectiu de caracteritzar el procés d'iberització a la plana occidental catalana. El panorama científic d'aquella conjuntura mancava bàsicament d'estratigrafies riguroses i les estratègies d'excavació de l'època prioritzaven l'obtenció de seqüències fiables, que esdevinguessin punts de referència vàlids pels nombrosos jaciments coneguts (*vid.* Cap. I, 4.1.4).

L'any 1980, amb ocasió de la celebració del "I Curset d'Arqueologia de Camp" organitzat per la Secció d'Història Antiga del llavors Estudi General de Lleida, s'efectuà encara un nou sondeig (Q-8), situat en la part oest del jaciment, entre els quadres Q-3 i Q-1. Aquest s'ubicà lleugerament desplaçat del gran tall longitudinal i abastí una superfície de majors dimensions (3 x 3 m.). Els treballs, dirigits igualment per E. Junyent, comptaren amb la participació del professor O. Arteaga.

S'ha de citar també que, paral.lelament, l'any 1979 (GONZÁLEZ - RODRÍGUEZ 1981, 13-16) es dugué a terme una petita excavació d'urgència per part de l'I.E.I. que afectà una sitja medieval (s. XII-XIII), data que segurament és vàlida per situar cronològicament la resta d'estructures similars que -com es veurà tot seguit- foren igualment detectades en els nivells superiors de la resta d'intervencions efectuades.

Pel que respecta al jaciment protohistòric, la importància de la seva estratigrafia, en la qual es podia documentar amb rigor per primera vegada una seqüència sense solució de continuitat entre els nivells pre-ibèrics i ibèrics fou ràpidament copsada pel seu investigador, el qual efectuà un primer avenç dels resultats en la seva Tesi doctoral (JUNYENT 1976, 744 i ss.). L'interés afegit era també la primícia de poder caracteritzar en la regió uns nivells clars de l'horitzó ibèric antic, els quals, ni en el poblat de la Pedrera-I [98], llavors -i encara ara- una de les estratigrafies més interessants de la zona, havien pogut

detectar-se amb claretat.

Malauradament aquest treball ha romàs inèdit i del jaciment solament s'han publicat algunes síntesis molt generals (JUNYENT 1979, 35-40; 1982a, 256-257) o referències puntuals a alguns dels materials apareguts com algunes ceràmiques del taller de les Petites Estampilles (SANMARTÍ 1973, 161-162) i la *torques* en bronze (ROVIRA 1978, 69-82). Tot i així, la solvència científica de la intervenció ha fet que el jaciment esdevingués un clàssic dins de qualsevol síntesi sobre la protohistòria de la regió.

Fou, d'altra banda, la primera excavació de la plana occidental catalana i una de les primeres de Catalunya (*vid.* Cap. I, 6) on s'obtingué una datació absoluta a través del C14. Aquesta {30} fou publicada bastants anys després (JUNYENT 1982a, 257) i ha passat desapercebuda fins fa molt poc, degut a la seva aparent manca de coincidència amb la cronologia que reflectien els materials recuperats. L'explotació de la data (2475±85 BP) en valors Libby remetia al 525±85 a.C. uns nivells pels quals l'anàlisi dels elements de cultura material apareguts preconitzaven una cronologia del segle VIII a.C.

Com ja vist, la introducció del calibratge dins de la pràctica arqueològica i una millor assimilació global del mètode per part del conjunt del col.lectiu, ha possibilitat reinterpretar aquesta i altres datacions. El problema de la datació del Tossal del Molinet no és altre que el fet d'inserir-se de ple en l'anomenada "catàstrofe del ferro" (*vid.* Cap. II, 8.4), circumstància que relativitza la seva precisió cronològica. Aquest escull, com també es tractarà més endavant, pot superar-se parcialment si es disposa -i en aquest cas és així- d'una sèrie més àmplia de datacions provinent d'altres jaciments per situar el període.

En qualsevol cas, la datació ha estat recuperada encertadament en varis estudis recents (CASTRO 1994, 141; CASTRO - LULL - MICÓ 1996, 295, nº 1824) i l'única objecció que des d'aquest treball ha de plantejar-se és l'error publicat respecte al context estratigràfic i arqueològic de la mostra per part d'aquests autors.

Ni prové del "Quadre 1 - Estrat VI", ni aquest estrat contenia els materials que se li atribueixen: fíbula de doble ressort, sivella d'un garfi i ceràmiques acanalades. La mostra es va extreure del nivell més antic (Estrat 8A) del quadre Q-7, corresponent a la fase Molinet-I. La fíbula, efectivament acompanyada del material citat, prové del quadre Q-4, nivell 5A, el qual se situa en la fase Molinet-II, pertanyent també a la primera edat del ferro. Aquest nivell és equivalent a l'estrat VI del quadre Q-1 i apareix immediatament a sota de les primeres ceràmiques a torn.

S'incidirà més endavant en aquests problemes però cal ara, per acabar aquesta introducció, insistir en el fet que l'estudi que segueix s'ha pogut dur a terme gràcies a la cessió desinteressada de tota la informació existent per part

del seu investigador (E. Junyent) i que aquest treball es complementa amb una altra investigació ara finalitzada i encara inèdita, com és l'estudi de la fauna apareguda per part d'en X. Gómez.

Metodologia i seqüència general

L'organització espacial del registre s'efectuà numerant correlativament els diferents quadres o "cates" i establint un inventari dels nivells apareguts independent per cada quadre. L'excavació es dugué a terme seguint escrupulosament el mètode estratigràfic i diferenciant sota el concepte de "nivell" els diferents estrats o capes aparegudes. Aquests es numeraren correlativament de dalt a baix, identificant-se amb el número corresponent acompanyat ocasionalment d'una lletra.

Les unitats estratigràfiques negatives, concepte llavors inexistent, no s'individualitzaren dins del registre, com tampoc les estructures o fets arqueològics apareguts. No obstant això unes i altres apareixen prefectament documentades en el registre gràfic de l'excavació, el qual recull en cada quadre les quatre seccions laterals i les plantes dels nivells on apareixen estructures construïdes. Finalment, el conjunt de la informació es recollí en un Diari d'excavació.

L'excavació de 1980 serví, d'altra banda, per experimentar l'anomenat "mètode de projecció a l'estrat". Aquest sistema, aplicat també alguns anys després en la intervenció de la Paeria de Lleida (JUNYENT - LÓPEZ - OLIVER 1992, 184-269) fou substituït a finals dels 80 pel sistema Harris.

Analitzant el conjunt del registre i els materials recuperats pot proposar-se una síntesi de la seqüència que es resum en cinc grans fases, les quals s'ha correlacionat en tots els quadres (fig. 22):

TM-I: GSC-IV o Ferro Ia
TM-II: GSC-IV o Ferro Ib
TM-III: Ibèric antic
TM-IV: Ibèric ple
TM-V: Medieval

En el present treball s'incidira exclusivament en les fases corresponents al GSC-IV, que considerant la cronologia de Vilars poden situar-se entre 775 cal BC - 550 a.C. D'altra banda, els nivells de l'ibèric antic (TM-III) i especialment els de l'ibèric ple (TM-IV) apareixien molt malmesos en tota la seqüencia, degut a les grans sitges de la darrera fase, que havien destruït quasi completament els nivells protohistòrics.

Val a dir d'entrada que els nivells del GSC-IV apareixen representats en tots els quadres, excepte a Q-3. De fet, la potència estratigràfica va aparèixeer molt variable segons les diferents zones (figs, V.22, 23, 24, 25).

Zona oest		Zona central				Zona est		
Q-8	**Q-3**	**Q-4**	**Q-1**	**Q-5**	**Q-6**	**Q-7**	**Q-2**	
E-I	1A	1A 1B 2A 2B	1A 2A 2B	1A 1B	1A 1B 1C	1A 2A 3A	1A 1B 1C	**TM-V** Medieval
E-II E-III	2A 3A 4A	3A 3B 3C	3A 3B 4A 4B	2A 3A 3B 3C 3D 4A	2A 3A 3B 3C 4A	3B	2A 3A 3B	**TM-IV** Ibèric ple
E-IV	5A	3D 4A 4B	4C 5A 5B 5C	5A 5B 5C 6A 6B	5A 5B 5C 6A 6B	4A	4A 5A	**TM-III** Ibèric antic
E-V E-VI		5A 5B 6A	6A 7A 7B	7A 7B	7A 7B	5A 5B 6A 7A	6A 7A 7B 7C	**TM-II** Ferro Ib
E-VII		7A 8A 8B	7C 8A 8B	8A	8A	8A	8A 8B	**TM-I** Ferro Ia

Fig. V.22: Tossal del Molinet (el Poal, Pla d'urgell) Correlació general de tots els estrats

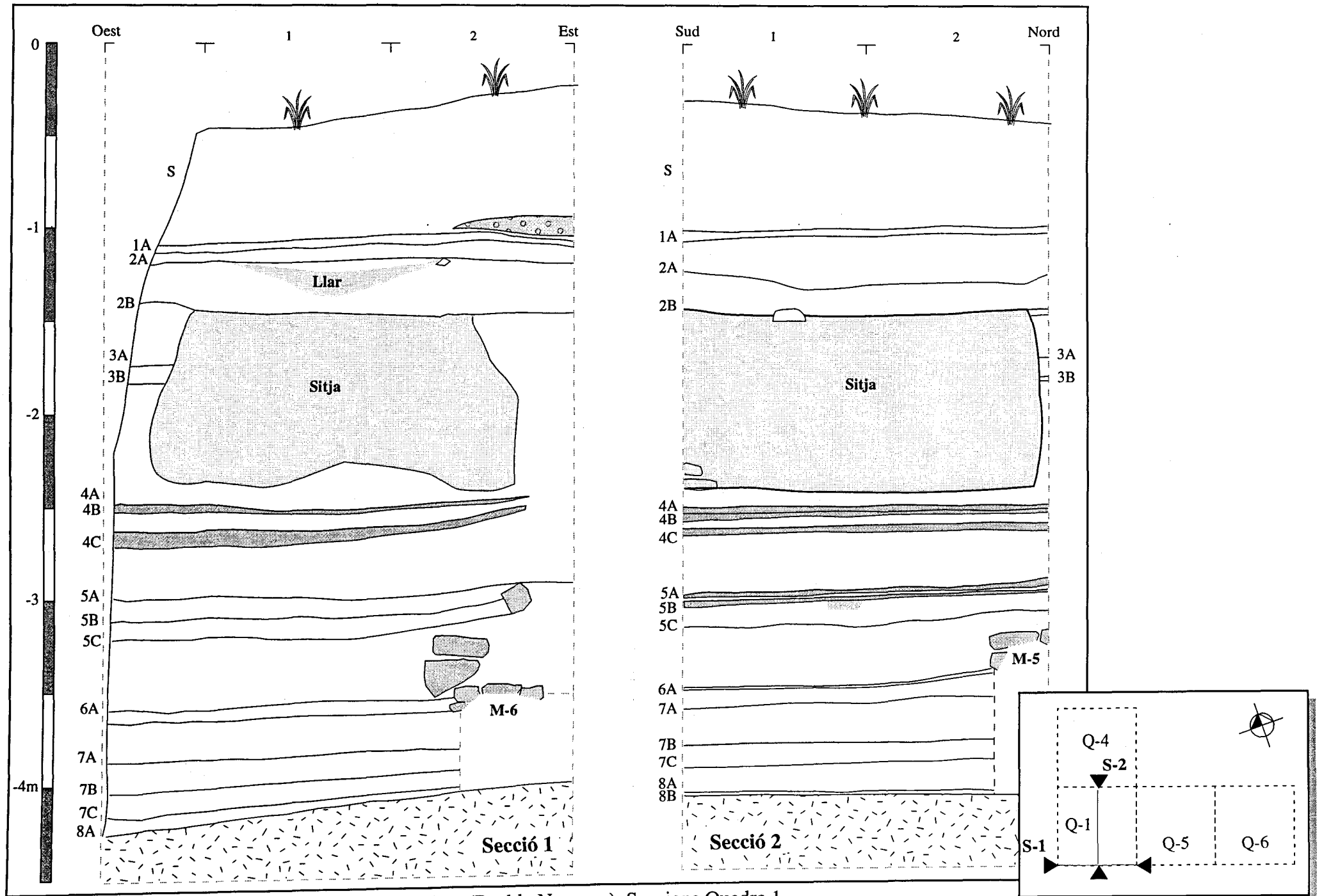

Fig. V.23 : Tossal del Molinet (Poal la Noguera). Seccions Quadre 1

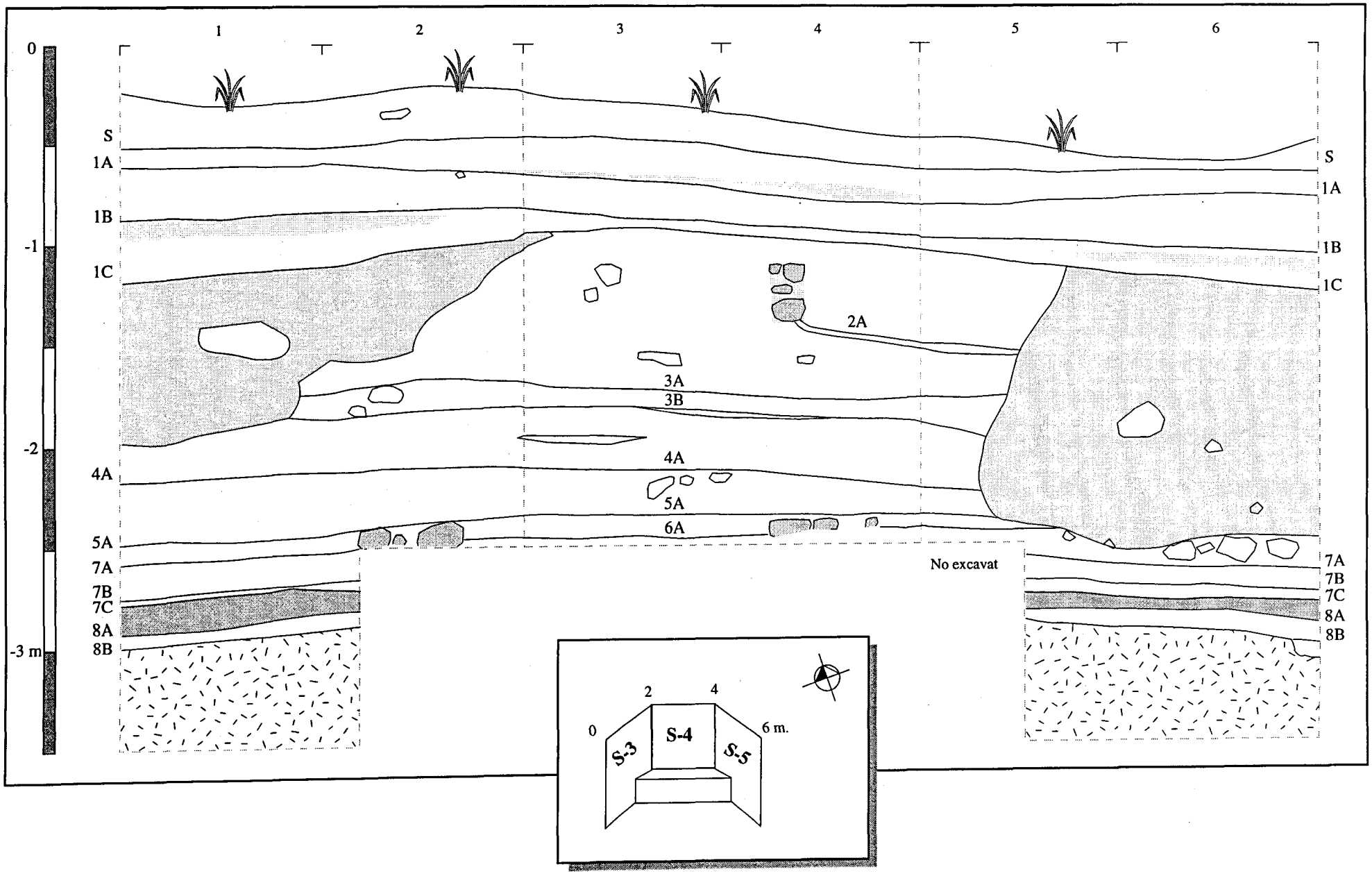

Fig. V.24: Tossal del Molinet (Poal, la Noguera). Desenvolupament seccions perimetrals Quadre 2

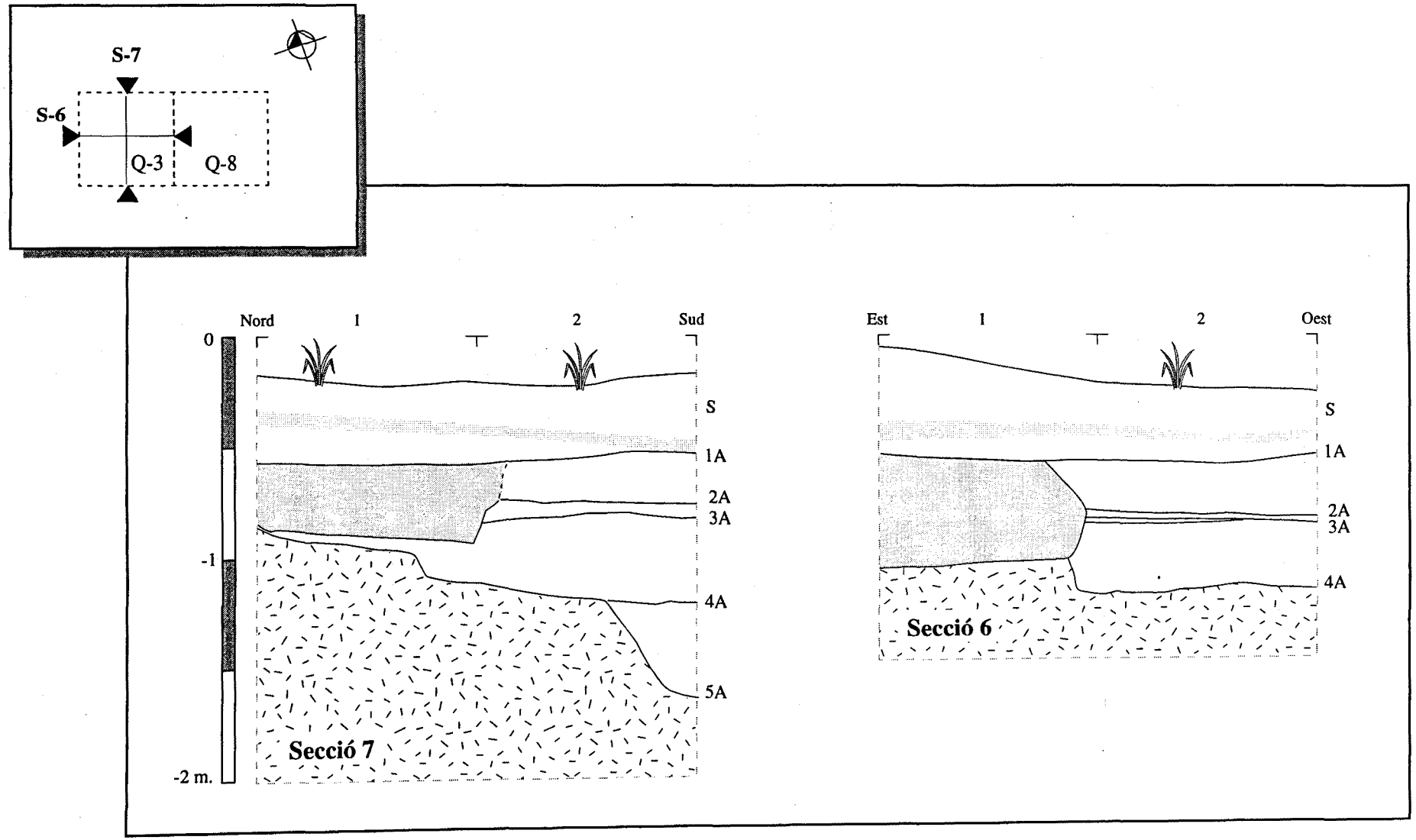

Fig.V.25 : Tossal del Molinet (Poal, la Noguera). Seccions Quadre 3

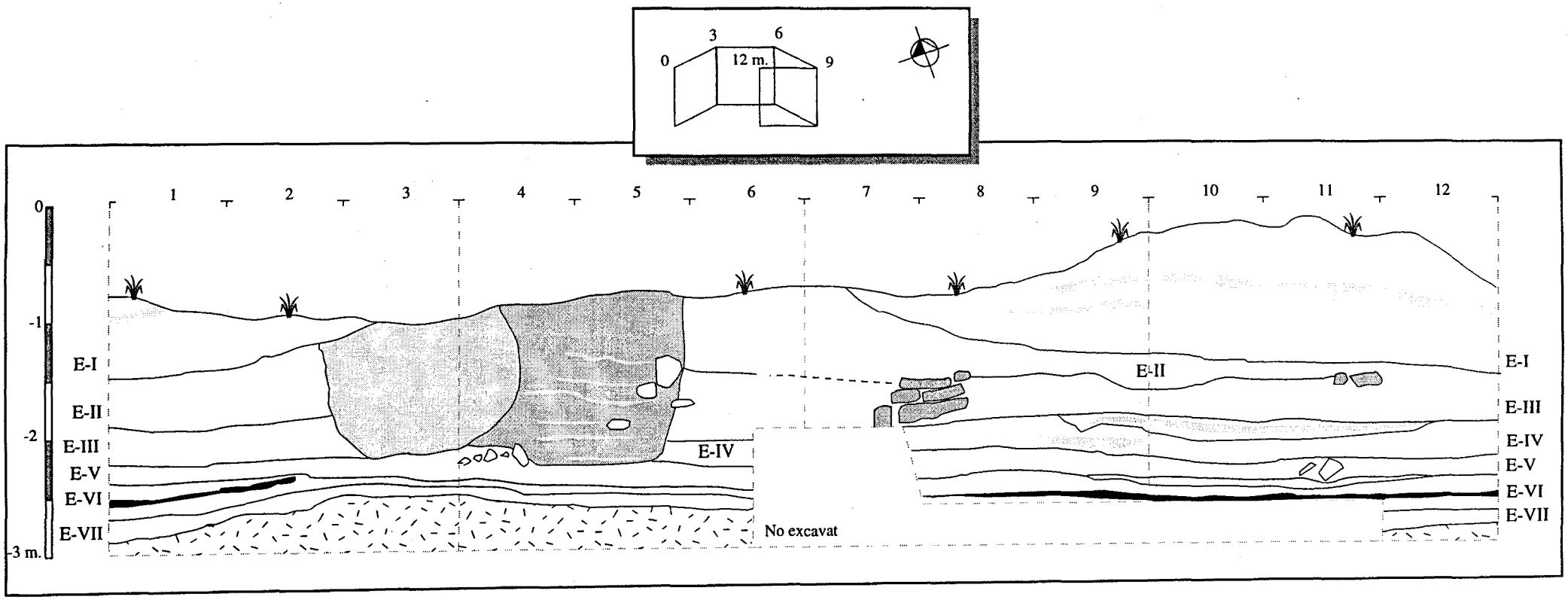

Fig. V.26: Tossal del Molinet (Poal, la Noguera). Desenvolupament seccions perimetrals Quadre 8

Així en les àrees central i est, superava els 2,5 m., mentre que a l'oest es limitava a poc més d'un metre (Q-3) i arrivava als 2 m. en el quadre Q-8.

La fase TM-I

Constitueix el nivell de fundació del jaciment, el qual s'instal.la directament damunt del sol natural. Tant a la zona central, com en la zona est s'observa la presència de murs (figs. V.23 i 24), que presentaven la particularitat d'haver estat construïts completament amb tovots. en la resta estan absents.

Especialment a la zona central, s'organitzaven en angle recte (fig. V.27, evidenciant la planta rectangular de les vivendes i deixant entreveure una orientació en la qual el lateral més llarg seguia l'aliniació est-oest del tall. Els seus mòduls eren variables, mostrant la possible existència d'envans interns o d'altres murets relacionats amb alguna estructura domèstica. Les mesures dels que constituïen les parets mestres (M-2) eren 24 x 12 cm.

Els diferents espais no foren interpretats funcionalment, però els nivells que s'hi recolzaven pel cantó oest, molt rics en cendres i matèria orgànica sembla que es correponien amb la part interior de l'habitació.

Els materials ceràmics d'aquesta fase, actualment en curs d'estudi en el marc d'un altre treball, són tots fets a mà, observant-se una incidència molt puntual de ceràmiques dels camps d'urnes. Entre els objectes metàl.lics destaca la presència d'una *torques* que s'estudiarà més endavant.

La fase TM-II

També en les dues àrees central i meridional, s'observa una refacció de l'arquitectura que afecta tant el disseny de les vivendes, com la pròpia tècnica de construcció. La reforma degué ser important, però es mantingué l'orientació general de l'urbanisme (fig. V.27).

Els nous murs són ara bastits amb pedra trabada amb fang i els quadres excavats en la zona central permeten observar els laterals paral.lels de dues vivendes, entre les quals es discorria un carrer de 8,5 m. d'amplada. Aquest apareixia arranjat amb un enllosat, disposat sense massa regularitat.

La fàcies ceràmica continua integrada per materials fet a mà i, s'ha de destacar la presència d'una fíbula de dobñe ressort i d'una femella de cinturó d'un garfi, que permeten datar la fase a partir de la meitat del segle VII a.C.

Immediatament al damunt, ja apareixien les primeres ceràmiques tornejades de l'ibèric antic, entre les quals destacava la tapadora d'una urna d'orelletes en pasta grisa (fig. V. 28).

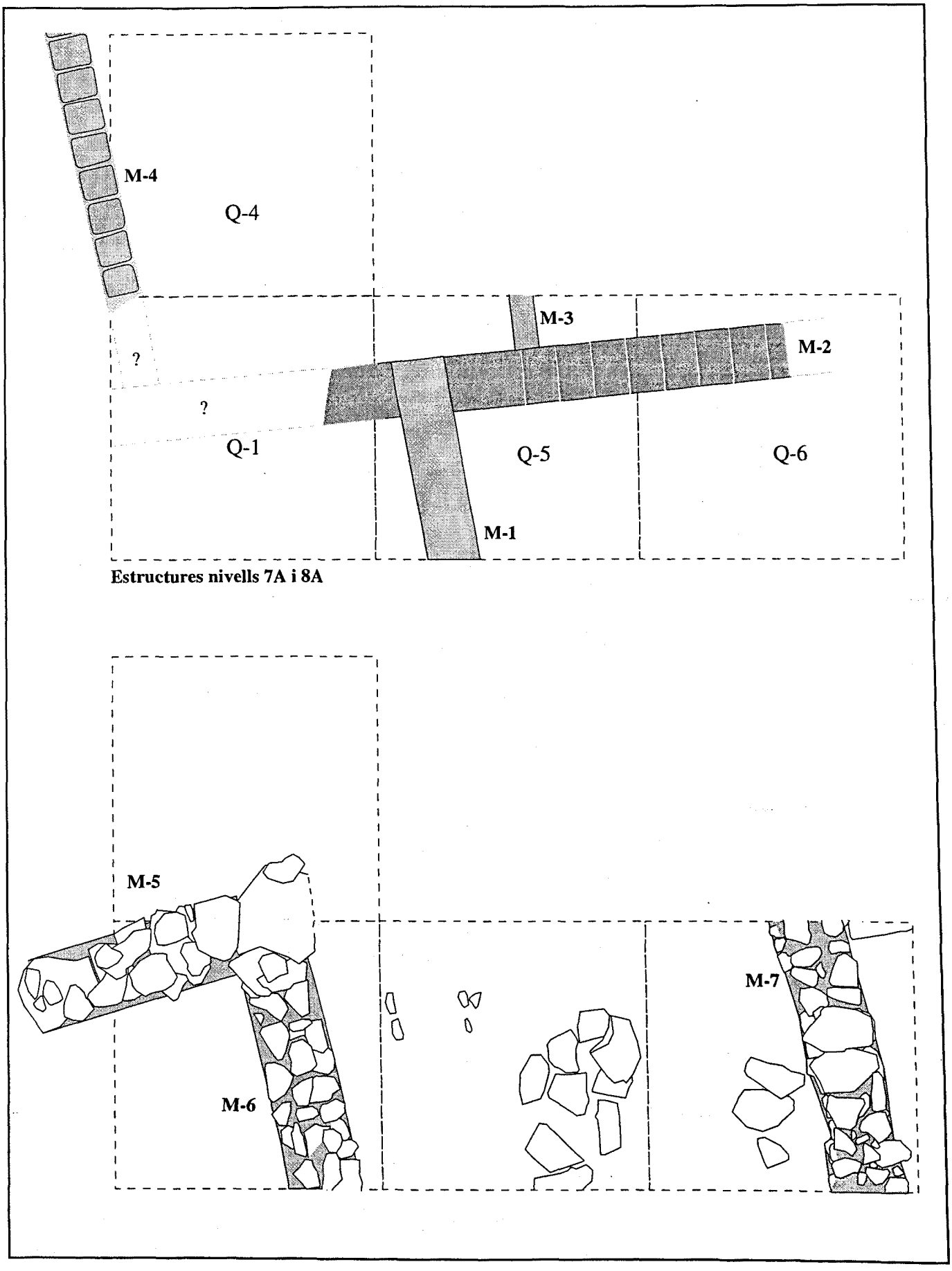

Fig.v.27 : Tossal del Molinet (el Poal, Pla d'Urgell). Planta estructures Molinet I i II

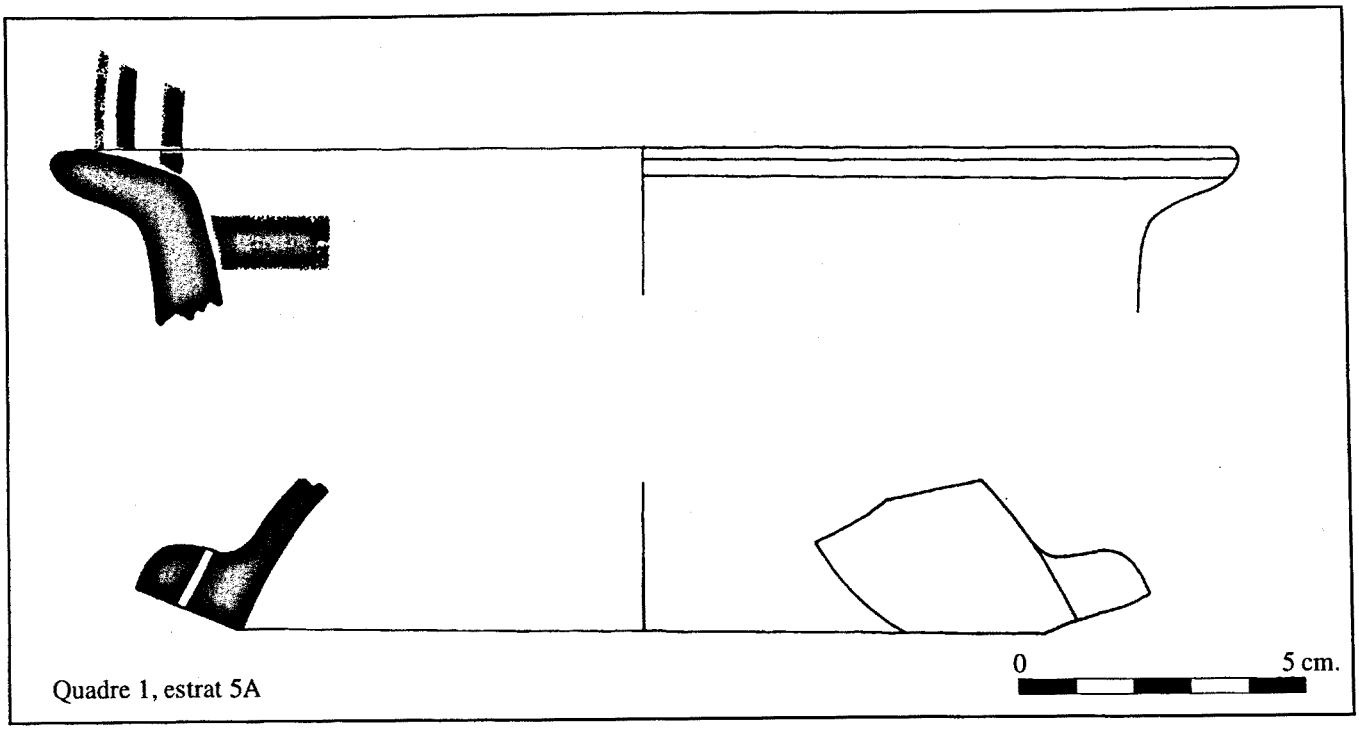

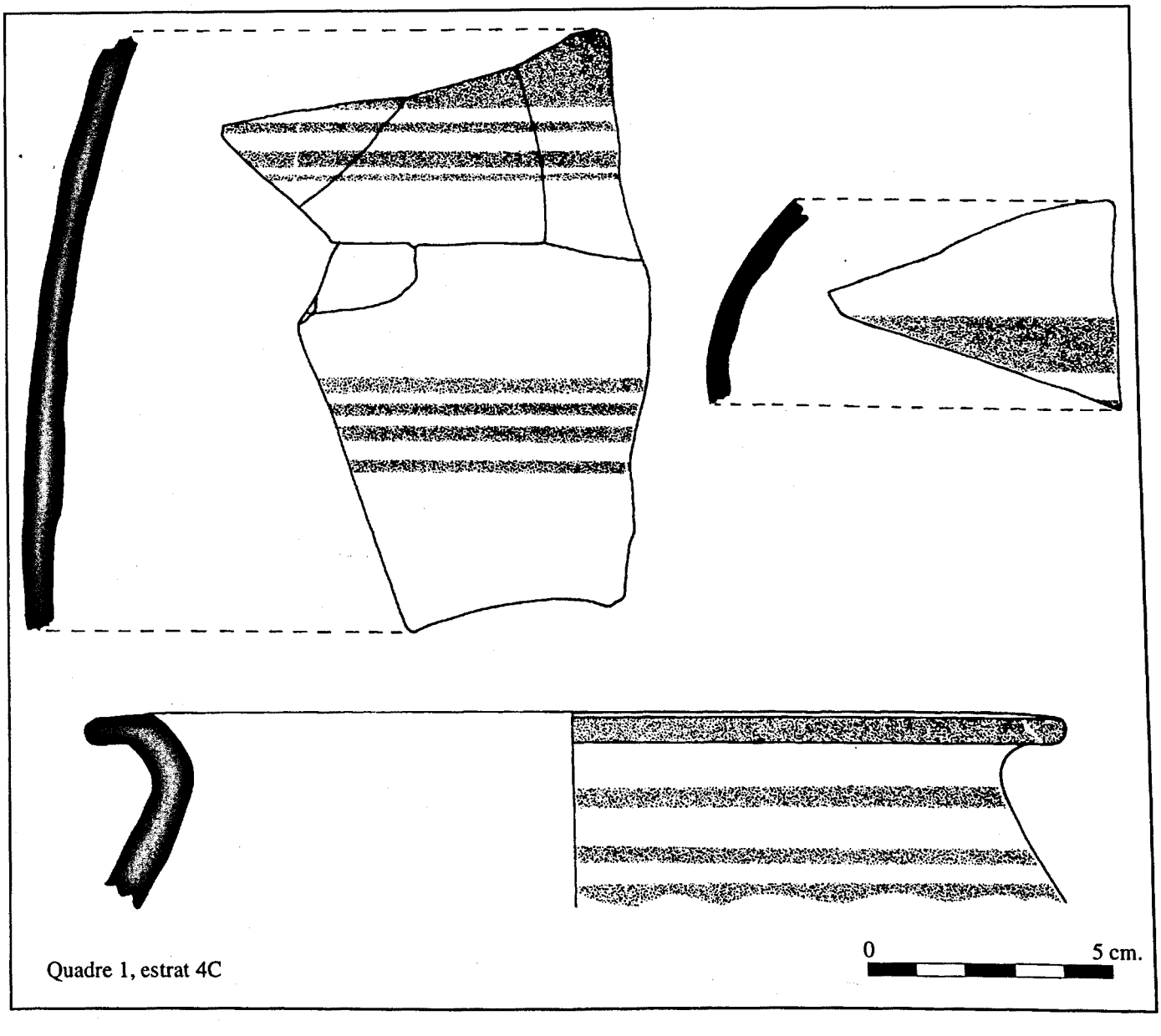

Fig. V.28: Tossal del Molinet (el Poal, Pla d'Urgell). Materials període ibèric antic (fase TM-II)

Consideracions sobre la torques de TM-I

No s'ha observat en cap dels quadres excavats restes concretes d'activitat metal.lúrgica dins del jaciment. Els objectes metàl.lics apareguts són també escadussers, però tipològicament prou representatius en tant que indicadors cronològics. Tots ells, després d'una primera anàlisi ocular, semblen haver estat fabricats en bronze i corresponen a objectes de guarniment personal. Dins dels més significatius, pot destacar-se:

- *Torques*: Es tracta d'una peça singular apareguda sencera en el nivell 8A del quadre 4; és a dir, pertanyent al nivell fundacional del poblat (fase TM-I). La seva forma és quasi perfectament circular (ø 11,7-12,3 cm.) i la secció també circular (ø5-6 mm.); la zona de tanca presenta una obertura de 9 mm.
La seva característica més original és el fet de presentar els extrems girats sobre sí mateixos al llarg de quasi els 2/3 de la peça, amb una longitud de la part girada al voltant de 11,4 cm. en cadascun dels extrems. La tija ha estat doblegada, d'altra banda, deixant sengles espais oberts en la zona de tanca com per poder-hi enganxar algun altre element complementari. S'observa un lleuger soguejament, segurament com a efecte imperatiu del propi procés de fabricació (fig. V.29)

- Fíbula de doble ressort: Aparegué en el nivell 4B del quadre 4, corresponent a la fase TM-II; és a dir el moment immediatament anterior al període Ibèric antic (TM-III). Aquesta peça es trova en molt mal estat de conservació i precisa un tractament continu al laboratori de restauració, per la qual cosa no ha estat possible efectuar-ne cap dibuix precís. Es tracta, en qualsevol cas, de diversos fragments dels ressorts i del pont que permeten identificar perfectament la seva tipologia.
- Sivella de cinturó d'un ganxo: Aparegué en el mateix nivell que la fíbula . Correspon a la femella de la sivella, éssent de tipus serpentiforme. Malauradament, presenta els mateixos problemes que la peça anterior que impossibiliten descriure-la correctament.

Les *torques* pre-ibèriques conegudes en l'àrea catalana són escadusseres i tipològicament difereixen de l'exemplar del Tossal del Molinet. D'altra banda, s'ha de destacar que sempre han aparegut en contextos funeraris[28] , estant fins i tot absents en els nombrosos dipòsits de bronze coneguts, de tal manera que aquest és el primer cas on la seva presència es documenta en un poblat. Pel que respecta a la plana occidental catalana s'han trobat solament tres peces amb aquesta funcionalitat:

- Necròpoli de la Pedrera-II (Vallfogona de Balaguer-Térmens, la Noguera) [99]: Un sol exemplar ha estat senyalat dins del conjunt de materials de les quasi 70 tombes fins ara estudiades (PLENS 1986, 163-164, fig.63-1). Es tracta d'una *torques* sense context precís, caracteritzada per la seva secció circular i extrems aprimats, rematats amb sengles botons cònics-circulars.
- Necròpoli de Pedrós-II (Seròs, Segrià) [102]: Una *torques* sencera de secció circular amb els extrems aprimats i girats (MAYA 1976, 211-214). No té tampoc context exacte, donat que fou descoberta durant "excavacions" clandestines. Mesura 10,1 cm. de diàmetre, 5 mm. de gruix màxim i 2 mm. en els extrems; l'obertura és de3,2 cm. La seva cronologia s'ha

[28] Hi ha notícia (BLANCO 1957, 288-290) d'una *torques* d'or de tipus filiforme amb remats de botons de secció lleugerament bitroncònica i decorada amb motius geomètrics que aparegué en la zona de Tremp, però es desconeix el seu context precís, tractant-se molt possiblement d'una peça de col.leccionista.

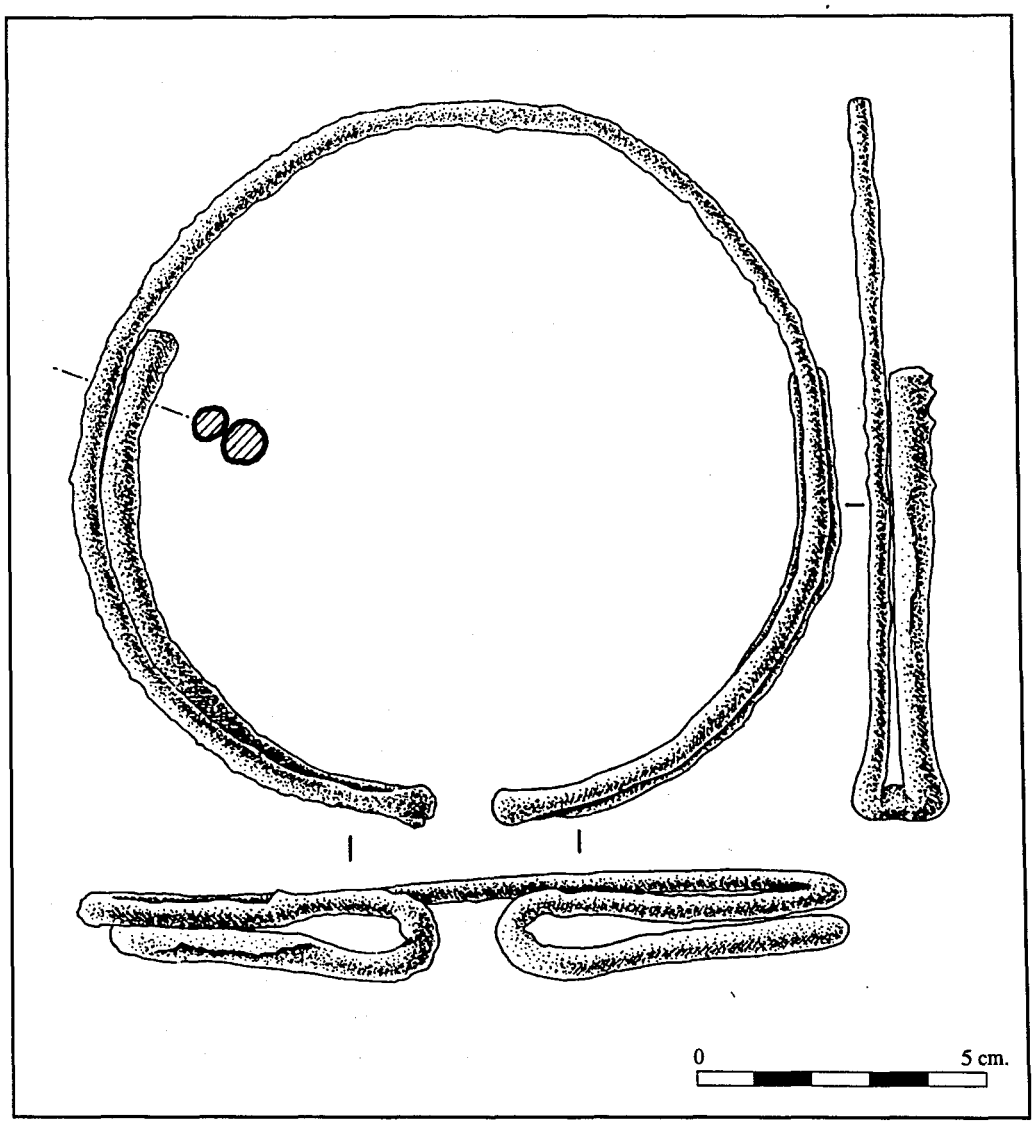

Fig. V.29: Tossal del Molinet (el Poal, la Noguera). Torques

considerat de finals del segle VIII o durant el segle VII a.C.
- Necròpoli dels Castellets-II (Mequinensa, Saragossa) [31]: Diversos fragments d'una *torques* soguejada o de tipus helicoidal, fabricada en aleació d'argent i apareguda dins del túmul 24 i 24bis, formant part d'un aixovar més ampli dins del qual hi havia varis braçalets de bronze de secció rectangular, anelles, botons cònics o hemisfèrics, una fíbula de colze i una sivella de cinturó d'un ganxo. Solament algunes anelles de secció cilíndrica havien estat també fabricades en aleació de plata. El conjunt ha estat datat (ROYO 1996, 104) dins del bronze final IIIb: 800-700 a.C.

Dins la resta de Catalunya, el panorama és bastant similar observant-se simplement una major profusió dins d'algunes necròpolis de les comarques tarragonines:

- Cova sepulcral del Roc de les Orenetes (Queralbs, Ripollès): Una *torques* en bronze sencera, de forma ovalada, secció també ovalada o losàngica i extrems girats (ROVIRA 1976, 53-54, fig. 5), la qual fou atribuïda en un primer moment al bronze final II o camps d'urnes antics (RUIZ ZAPATERO 1985, 967) i posteriorment (RUIZ ZAPATERO - ROVIRA 1996, 38) al bronze final III o camps d'urnes recents, possiblement durant la primera fase (900-800 a.C).
- Necròpoli del Serrat de Balà (Cantonigròs, Osona): Nou fragments d'una mateixa *torques* de bronze localitzats dins de l'urna cinerària de l'enterrament nº 1. És de forma oval o circular (ø 15,5 cm.) i secció també circular (ø 2,5 mm.). Presentava diverses espirals enrotllades sobre la tija de forma alternant i el sistema de tancament era del tipus de cap enrotllat en les extremitats. La peça, com la resta de les troballes, s'atribueix al bronze final IIIb, sincrònica de la fase Mailhac I (CASTELLS - CRUELLS - MOLIST 1993, 233, fig. 7a).
- Necròpoli del Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta): S'han documentat un total de quatre *torques* en millor o pitjor estat de conservació. Una (tomba C-9) és de secció circular, li falten els extrems i presenta decoracions de línies paral.leles i obliqües incises; l'altra (tomba T-43) és també de secció circular sense decoració, presenta un dels extrems conservats aprimat sense remat i du dues anelletes de bronze enfilades; la tercera aparegué davant de la tomba M-10 i és igualment de secció circular, sense decoració i amb els extrems girats; la darrera (tomba M-1) és més dubtosa donat que solament s'ha conservat un fragment de la tija, també de secció circular.
En conjunt, totes semblen palesar una cronologia bastant tardana dins del desenvolupament global de la necròpoli. La *torques* de la tomba M-10 apareix ja associada amb ceràmica a torn (urna d'orelletes), un fermall de cinturó d'un garfi i fragments de ferro, mentres que l'exemplar de T-43 s'integra dins d'un conjunt de bronzes entre els quals hi ha una fíbula de doble ressort amb el peu desenvolupat, fet que les situa segons els seus descobridors dins del segle VI a.C. Les altres dues (C-9 i M-1), tant pel tipus d'estructura funerària com pels materials que les acompanyen poden datar-se com a màxim a finals del segle VII a.C. (RAFEL 1991, 129).

- Necròpoli del Calvari (el Molar, Priorat): Hi ha diversos fragments de *torques* de bronze sense cap context precís i tres peces en millor estat de conservació aparegudes en sengles tombes (VILASECA 1943; CASTRO 1994, 106 i ss.). La primera (tomba 24) és de secció circular amb els extrems girats i porta dues anelles enfilades; la segona (tomba 61) presenta la tija soguejada i remat també en forma de ganxo; finalment, l'última (tomba 65) és igualment de secció circular amb els extrems girats.
Pel que respecta als materials més representatius amb els quals s'associen, l'exemplar de la tomba 24 apareix amb restes de ferro; el de la tomba 61 amb dues fíbules de doble ressort i el de la tomba 65 amb fíbules del mateix tipus, arracades en forma d'espiral i braçalets sense decorar.

La presència d'aquests materials ha portat a datar-les durant la primera fase dels camps d'urnes del ferro (RUIZ ZAPATERO 1985, 168 i ss.); és a dir, vers 700-600 a.C., data que en altres treballs s'ha pujat fins al 800-600 cal. BC, considerant les datacions radiomètriques d'altres contextos similars (CASTRO 1994, 143).

- Necròpoli de la Tosseta (els Guiamets, Priorat): Es coneixen restes de diferents *torques* de tija soguejada i altres exemplars més ben conservats, que com la major part del material recuperat no presentaven un context estratigràfic precís (VILASECA 1956, 841-856). La primera aparegué en una escletxa fora de la necròpoli i és un exemplar de secció circular amb els extrems girats i rematats amb boletes; la segona és una peça més sofisticada de secció plana amb decoració en relleu de sèries de crestes equidistants.
Cronològicament, se situen també dins dels camps d'urnes del ferro (700-600 a.C), tenint en compte la presència d'aquest material entre les restes aparegudes, així com fíbules de doble ressort o la tipologia de les pròpies urnes (RUIZ ZAPATERO 1985, 170-174).

S'observa en definitiva que la *torques* és un element absent aparentment abans del bronze final III i, malgrat la seva escasa representativitat dins dels nombrosos aixovars metàl.lics existents, sembla donar-se una major profusió a partir de finals d'aquest període i més encara a inicis de l'edat del ferro, fet que coincidiria amb la cronologia otorgada a la fase fundacional del Tossal del Molinet (750 cal. BC - 650 a.C.), context al qual pertany l'exemplar ara estudiat. La seva vinculació cultural amb el món dels camps d'urnes, al menys pel que respecta als primers exemplars, sembla no qüestionar-se per cap investigador.

Els tipus més freqüents i en principi també més antics són les *torques* de tija circular, sense soguejar ni decorar, i rematades amb els extrems girats. Aquestes, malgrat l'aparició de diferents variants i noves formes, perduren encara durant l'ibèric antic, com ho palesa la peça de la tomba M-10 de Coll del Moro o altres exemplars de les necròpolis del Baix Ebre, com ara Mas de Mussols (MALUQUER 1984a, 81), on sovint presenten els extrems rematats amb botons de tipus diferents.

La *torques* del Tossal del Molinet sembla participar "conceptualment" d'aquest tipus de peces amb els extrems girats, tècnica que no s'interpreta com un motiu estètic, sinó en tant que element funcional per facilitar la tanca del collaret, ja sia directament, ja sia amb algún element adicional. Els ullals completament tancats que s'aconsegueixen retorçant la tija sobre sí mateixa en el cas del Molinet, avalarien aquesta darrera hipòtesi.

No hi ha doncs - com ja s'ha avançat- cap paral.lel exacte per aquest exemplar entre les *torques* conegudes en l'àrea catalana. Davant d'aquest problema, alguns autors (ROVIRA 1978a, 79) han suggerit un cert parentiu amb determinades *torques* aparegudes dins l'àmbit del "complex" launacià.

Aquest "complex" és conegut des del segle passat i reb el nom epònim del jaciment més emblemàtic: Launac (Fabrègues, Hérault). Una primera síntesi sobre les seves característiques fou realitzada fa més de 25 anys (GUILAINE 1972, 345-359) i altres troballes s'han afegit darrerament (GARCIA 1993, 235-

260), que no modifiquen la indefinició cultural d'aquesta "indústria".

Es tracta aparentment d'un complex identificat exclusivament a partir de diferents dipòsits i amagatalls de bronze, repartits principalment per la zona meridional de França, des de l'Herault fins l'Arieja, amb algunes troballes interiors en l'Alta Garona. Els fòssils directors característics són les destrals tubulars massisses de boca quadrada i els *tranchets* o rascadors triangulars, però generalment els conjunts descoberts presenten un important hibridisme cultural, dins del qual s'observen influències diverses, tant del món hallstàtic de l'Est de França, com del bronze final atlàntic i, en definitiva, reflecteixen les fàcies locals pròpies de la cultura dels camps d'urnes o del món dels túmuls, més a l'interior (GUILAINE 1972, 359). Sembla, per altra banda, que aitals dipòsits responen a l'existència d'una corrent comercial atlàntico-mediterrània seguint les vies naturals de comunicació, la qual es desenvoluparia en el moment terminal del bronze final IIIb i la primera edat del ferro (700 -500 a.C.).

Les *torques* hi estan efectivament representades, però constitueixen un element quasi testimonial des del punt de vista quantitatiu i algunes d'elles han estat realitzades en or. La peça del dipòsit d'Arz (Uchentein, Arieja) (GUILAINE 1972, 354, fig. 133.2), considerada per J. Rovira com un paralel de la *torques* del Tossal del Molinet presenta, en efecte, els extrems girats de forma similar, però la longitud de la part girada és molt inferior i el conjunt de la *torques* està soguejada o -si es prefereix- és de l'anomenat tipus helicoidal.

En conclusió, no sembla que aquesta peça pugui relacionar-se amb un "complex" industrial com el launacià, que per sí mateix manca gaierebé de personalitat cultural pròpia i cal considerar-la simplement com una variant de les *torques* amb extrems girats característiques dels camps d'urnes recents i del ferro. L'aparició o absència de noves troballes similars demostraran si la seva singularitat és deguda a un fet casual o és representativa d'una tipologia específica.

16.2 .- La fortalesa dels Vilars (Arbeca, les Garrigues) [235]

Com ja s'ha indicat, la primera edat del ferro veu l'aparició a la plana d'un tipus d'assentament fins ara desconegut, les característiques més singulars del qual són el seu desmesurat sistema defensiu i la constatació d'un disseny previ i planificat de la seva construcció, que implica un grau d'organització social per part de la comunitat implicada fins ara intuït per aquesta època, però mai contrastat com en aquest cas. Les seves dimensions internes són aparentment (no s'ha excavat cap altre en extensió) més reduïdes que les dels poblats coneguts; no obstant això, si es considera la superfície total incloent les seves defenses exteriors, pot arrivar a ser fins i tot superior. Solament es coneix ara

per ara l'exemple dels Vilars, però no cal descartar l'aparició d'altres nuclis semblants en el marc, com sembla, d'un procés creixent d'estructuració i jerarquització política del territori, germe i estadi precedent a l'aparició de l'Estat ilergeta.

En els capítols anteriors (Cap. I i II) ja s'ha insistit en la significació d'aquest projecte en el marc de la recerca lleidatana dels darrers 15 anys, així com en el caràcter decisiu que els Vilars ha tingut a l'hora d'endegar el present treball. Existeix, d'altra banda, una àmplia bibliografia sobre el jaciment que abasteix tots els àmbits de la recerca duta a terme, la qual cosa evita haver de repetir ara molts dels aspectes ja coneguts dins l'àmbit de la comunitat científica i del gran públic en general[29].

Em centraré doncs en donar a conèixer els resultats més recents de la recerca (fins l'any 1998) pel que respecta a la planta del jaciment i en presentar per primera vegada un estudi complet de l'evolució urbanística de dos dels barris excavats a l'interior de la fortalesa: la zona 4, al sud, i les zones 11 i 13 al nord.

16.4.1.- Característiques i evolució general del jaciment

A tall d'introducció es plantejaran primer una síntesi sobre els trets generals referits a l'ubicació, estratigrafia general i context cultural del jaciment.

Situació, topografia i paleoambient

La fortalesa dels Vilars es localitza dins del terme municipal d'Arbeca, al nord-est de la comarca de Les Garrigues, i pren el nom genèric d'una partida agrícola emplaçada a pocs metres del jaciment. El lloc s'ubica uns tres-cents metres a l'oest del canal d'Urgell, pel seu costat dret, i a menys d'un quilòmetre del límit amb el terme de Belianes, comarca de l'Urgell (fig. V.30). Les seves coordenades són: 329500, 4604100; l'altura 300 m. s.n.m. segons el Mapa Comarcal de Catalunya: "Garrigues-18", escala 1:50.000, de l'Institut Cartogràfic de Catalunya (1994).

El terreny en aquest indret és completament planer, fruit dels intensos anivellaments i terraplenaments als quals ha estat sotmés per tal d'adequar els camps al conreu modern. El factor desencadenant d'aquesta profunda transformació fou la construcció de la sèquia IV del canal, la qual permeté incorporar els cultius de regadiu en un territori tradicionalment deprimit, on l'agricultura de secà (cereals, ametllers, olivera) constituïa la font bàsica de

[29] S'ha de senyalar, pel que fa a la difusió social de la fortalesa, que s'han editat recentment obres específiques (GARCÉS *et al.* 1997); que l'any 1999 el jaciment ha quedat inclòs dins de la Ruta del Ibers promoguda pel Museu d'Arqueologia de Catalunya, sent parcialment visitable tot l'any, i que s'ha creat un *web site* a Internet (www.vilars2000.com) consultable per qualsevol interessat.

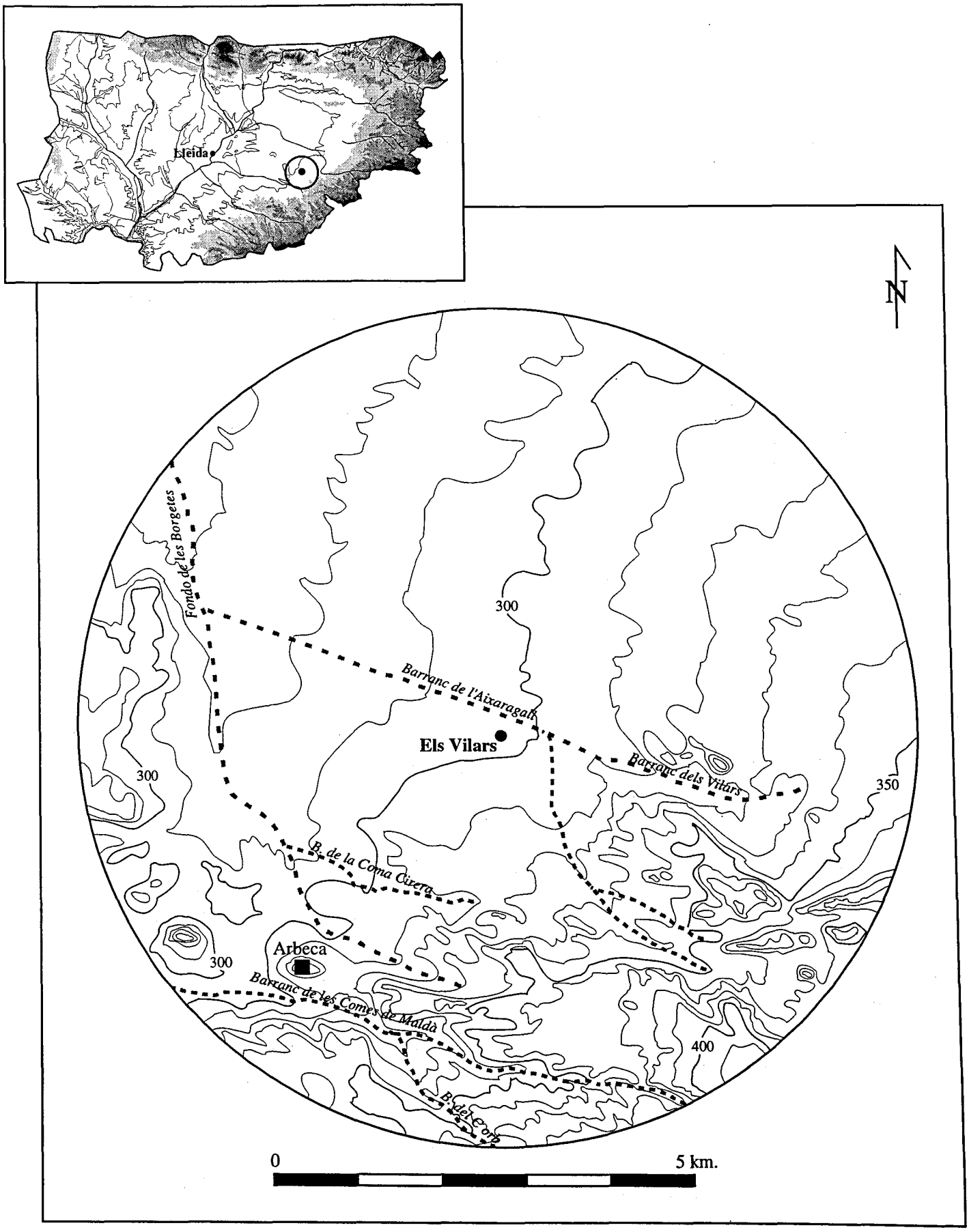

Fig. V.30: Vilars (Arbeca, les Garrigues). Situació del jaciment

riquesa. La recerca duta a terme fins ara ha permés, però, començar a perfilar les línies bàsiques de la topografia i del paisatge antics, així com recuperar alguns dels trets principals de l'emplaçament de la fortalesa.

El substrat de la zona està format per les característiques capes de margues i sorres oligocèniques, més o menys cimentades, característiques de l'estratigrafia terciària d'aquest sector de la Depressió Central Catalana. Aquests estrats, en aquest cas roca sorrenca de color verdós, apareixen aproximadament a 4,6 m. per sota dels sòls de conreu actual i constituexen -al menys en la part sud de la fortalesa- el nivell inferior del fons del fossat que circumda el jaciment, molt possiblement aturat en aquesta cota degut a la dificultat per sobreexcavar-lo i/o a l'aparició del nivell freàtic subterrani que aparentment circulava ja en època antiga per sota del jaciment .

El poblat, però, no s'assenta directament sobre d'aquests nivells, sinó damunt d'altres estrats de gènesi quaternària que s'hi sobreposen. Es tracta de capes d'argiles i llims de color marró fosc, amb nivells molt fins de sorres intercalats, que palesen una gènesi al.luvial i una sedimentació molt possiblement per decantació lateral. Aquests, d'altra banda sòls excel.lents pels cultius d'horta, han estat observats puntualment en els dos extrems de l'eix nord-sud de la fortalesa, essent la cota d'aparició lleugerament més baixa en la banda nord. Una pendent inicial amb un desnivell d'uns 70 cm. pot, doncs, restituir-se, al menys durant la fase de fundació.

Pel que respecta a l'emplaçament, el jaciment se situa en l'aliniciació del curs del Corb i al bell mig dels seus cons de dejecció, però el traçat actual del riu efectua un gir brusc vers el nord a l'alçada de Belianes, de tal manera que les seves aigües circulen a més de 6 km. de la fortalesa. Els estudis duts a terme des del camp de la Geomorfologia semblen provar que originàriament el Corb seguia un traçat en sentit est-oest molt més llarg que l'actual passant possiblement pel sud d'Arbeca fins a Juneda (GALLART - CALVET - CLOTET 1984, 75-80), tal com mostren les restes de terrasses conservades puntualment a cotes pels voltants dels 370 m. s.n.m. Aquests nivells antics s'han correlacionat amb els de les terrasses més altes del Segre (T-6), a les quals se'ls hi atribueix una cronologia pre-Riss, possiblement a finals del Plistocè inferior. Posteriorment, en un moment més avançat del Quaternari difícil de precisar però posterior a l'establiment de la xarxa hidrogràfica, s'hauria produït un basculament cap al nord-oest del sector meridional del Pla d'Urgell com a conseqüència de la tectònica distensiva del sistema mediterrani iniciada durant la segona meitat del Terciari. Aquesta deformació seria la causant del canvi de traçat del riu i fins i tot de la pròpia formació del Pla o al menys de la gran importància dels nivells d'acumulació de graves presents en aquesta zona, donat que l'enfosament hauria provocat una pèrdua de competència dels cursos fluvials, els quals tendirien a abandonar els materials més grollers (graves) i substituir-los pels de fracció més fina (GALLART - CALVET - CLOTET 1984, 79).

Estratigrafia general

El jaciment va esvenir un autèntic *tell*, a partir de la superposició continuada de nivells arqueològics en un espai que no modificar el perímetre definit per les seves muralles al llarg de tota la seqüència. Aquesta s'ha dividit en cinc grans fases a partir de les remodelacions urbanístiques generals observades a l'interior del recinte i de l'anàlisi dels elements de cultura material apareguts. Tot i així, la seqüència és més complexa des del punt de vista estratigràfic, ja que es produeixen puntualment reformes i arranjaments que només afecten a uns determinats espais, la qual cosa obliga sovint a precisar subfases, tal com es veurà, en l'evolució del barri meridional (zona 4).

GSC-IV: Integra la primera edat del ferro i comprèn dues fases:
- Vilars 0: (775 cal. BC - 550 a.C)
- Vilars I: (650 - 550 a.C.)

Ibèric antic: - Vilars II: (550 - 450/425 a.C)

Ibèric ple: Abasta també dues fases que no poden precisar-se temporalment: Vilars III i Vilars IV

Durant el GSC-IV té lloc la fundació del poblat i, com es veurà tot seguit, una primera remodelació de les vivendes que redueixen el seu tamny a la meitat. De bon principi, la fortalesa està protegida per una muralla de paraments múltiples, 12 torres, una barrera de pedres clavades i un fossat de 13 m. d'ample.

Al llarg de Vilars-II, es modifiquen els accesos al recinte i parcialment la xarxa viària. També la planta de les vivendes esdevé mès gran i complexa amb compartimentacions interiors. La barrera de pederes clavades i el fossat paulatinament resten fora de funcionament.

L'ibèric ple implica, de bon principi, la recuperació del fossat amb nous folres de pedra en els seus marges i una transformació de la xarxa viària que sembla més radical que l'anterior. També és el moment de construcció de la gran cisterna central, possiblement damunt d'una estructura similar anterior. Durant Vilars IV, es succeixen petites reformes i finalment el poblat s'bandona pacíficament.

16.2.2.- Característiques generals de l'urbanisme (fig. V.31)

Un del trets més destacats de l'urbanisme de Vilars és la planificació de la seva construcció. La planta del recinte, dibuixada amb cordill, presente una forma de tendència ovalada formada per dues circumferències secants de 44,4 metres de diàmetre i dissenyades a partir d'un mateix eix. La longitud total és de 61 metres. Només en la façana oest, indret on s'ubica la porta principal, aquesta regularitat experimenta un canvi, potser relacionat amb el mateix accés.

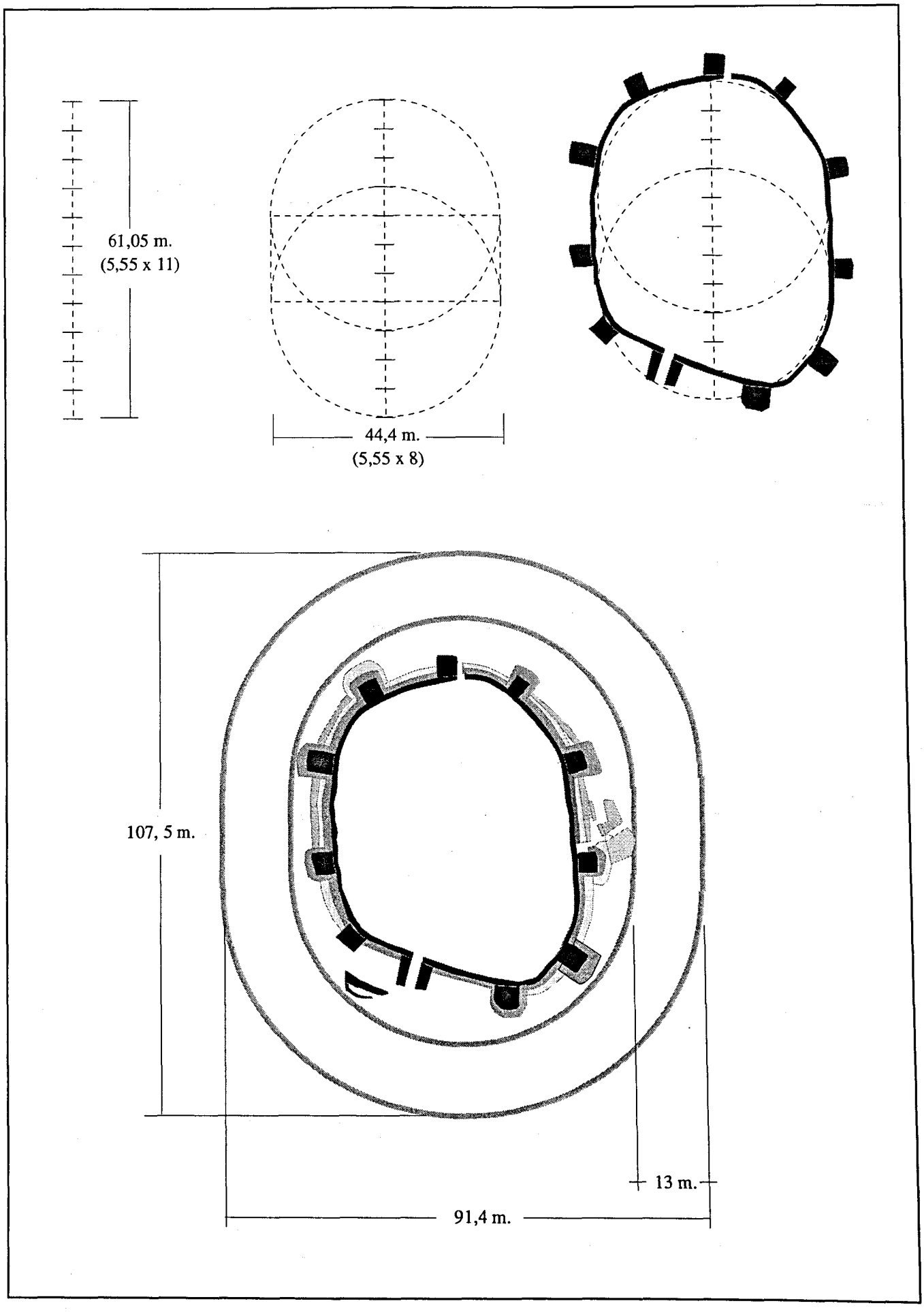

Fig. V.32: Els Vilars (Arbeca, les Garrigues). Anàlisi mètrica sobre la planta de la fortificació

La seva superfície interior és de 2164 metres quadrats i la muralla presenta una corda lineal de 172 metres. Es pot demostrar però, que la superfície de les defenses exteriors (5918 metres quadrats) duplicava la de l'hàbitat , obteninse una àrea total de 8082 metres quadrats.

La porta principal, com ja s'ha dit, si situa a l'est i és de tipus frontal amb un passadís enllosat que discorria per l'interior d'una torre buida, amb murs laterals de 2 metres d'ample. En la part oposada, funcionava també una petita poterna, protegida lateralment perun bastió.

L'urbanisme intern s'organitzava de manera radial entre un espai central i la muralla, defint-se dues rengleres de viviendes separade per un carrer paral.lel a la muralla. La xarxa viària, constava així d'una artèria principal, que permetia la circulació perimetral i desembocava en els accesos.

Les vivendes eren de planta rectangular o trapezial, separades per parets mitgeres i condicionades en els extrems per l'arquitectura circular de la muralla.

16.2.3.- Evolució del barri meridional (zona 4)

S'oberven al llarg del GSC-IV dues fases constructives:

Vilars 0

En un primer moment (Vilars 0a) es coneixen dues cases de grans dimensions (sect 14 i 15) i part d'una tercera (sect. 12) que presenten la novetat d'estar porticades (fig. V.33). Aquest porxo es consegueix prolongant els murs laterals respecte la línia de façana i es sustenta sovint sobre una renglera de forats de pal. La funció d'aquest dispositiu sembla estar en relació tant amb l'ús privat de les cases com amb el funcionament del carrer, ja que sovint els murs mestres no es limiten a una sola vivenda.

El cos de la casa el defineix una gran sala de més 30 metres quadrats de superfície, en la qual es desenvolupa l'activitat diària. de les tres cases conegudes, el sector 15 va aparèixer sense cap arranjament intern degut a l'arrasament sofert durant la refacció de Vilars I.

El sector 14, en canvi, va permetre documentar una llar central i un dispositiu ordenat de forats de pal i basaments petris que definia l'armatura vertical del sostre. La llar, d'altra banda, presentava una solera de fragments ceràmics -la més antiga coneguda fins ara a la plana- i l'ofrena ritual d'una gran tenalla, jus a sota.

El sector 12, tot i el caràcter parcial de l'excavació, va esdevenir també del màxim interés, donada la presència d'un forn de reducció de ferro i dels enterraments infantils vistos anteriorment.

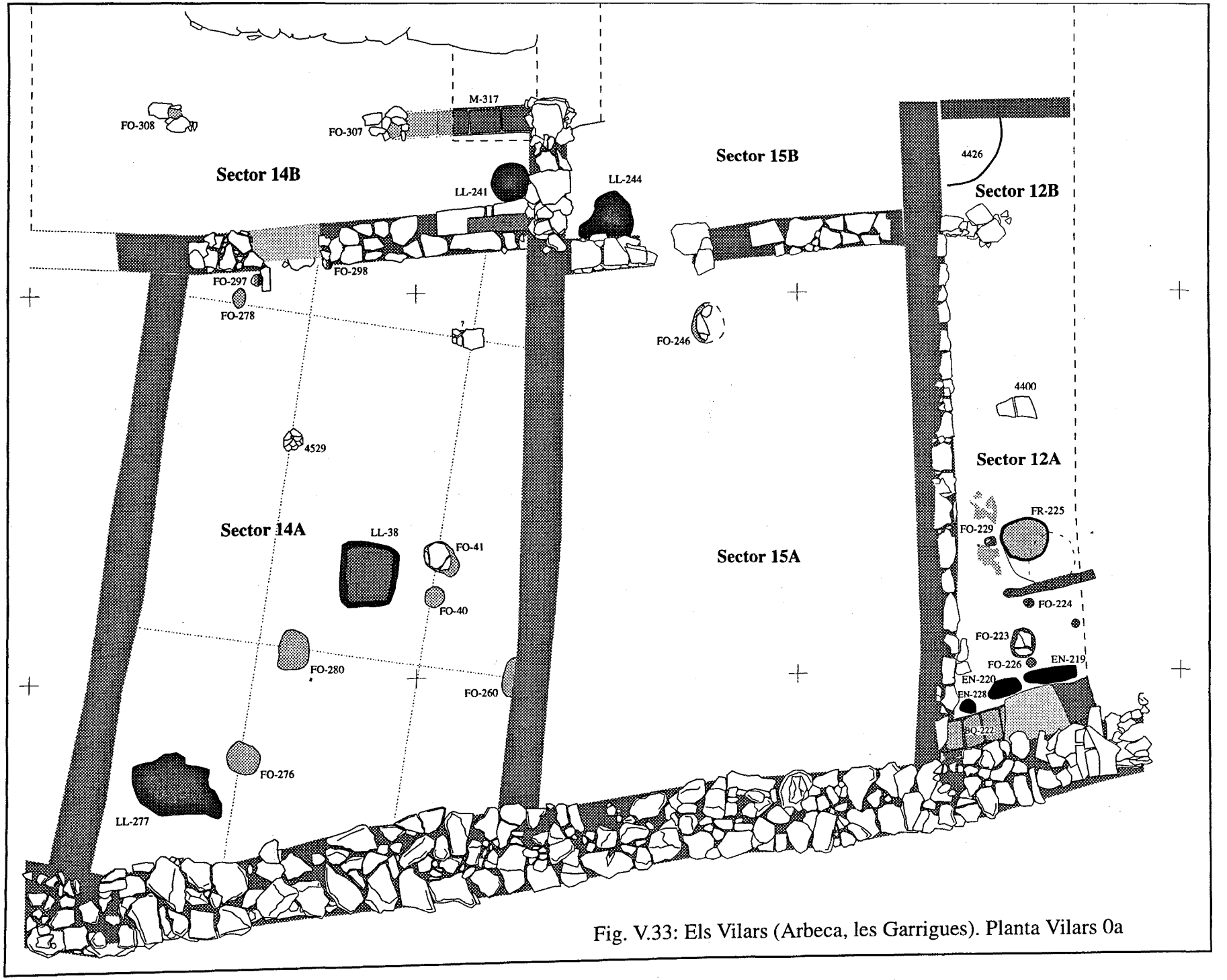

Fig. V.33: Els Vilars (Arbeca, les Garrigues). Planta Vilars 0a

Paulatinament, encara dins de Vilars 0, aquestes grans construccions comencen a dividir-se en dues, potser sota l'influx de la pressió demogràfica.

Vilars-I

Aquest procés culmina durant la fase Vilars I, on el model de casa es modifica, a la vegada que s'avança la línia de façana. Les cases són llavors més estretes (8-9 x 2 m.) i presenten normalment portes cantoneres amb esglaons d'accés al carrer que se situa en una cota més elevada. Les llars apareixen sovint prop d'aquestes portes (sectors 1 i 2), tot i que també es construeixen en la part posterior (sectors 5 i 7), indicant la possible existència ximeneies (fig. V.34).

Des del punt de vista de cultura material, s'ha de destacar, en tant que indicadors cronològics, la presència d'una fíbula de doble ressort durant Vilars I i la troballa superficial d'algun fragment d'àmfora fenícia que possiblement pertanyn a aquesta fase,

No s'ha realitzat un estudi tipològic detallat dels materials apareguts, la qual cosa serà sense dubte de gran valua pel coneixement de la edat del ferro. No obstant això, una primera quantificació en base exclusiva ala tipus de decoracions i l'acabat de les superfícies no presenta, en principi, diferències massa significatives (fig. V.35)[30].

16.5.- Cronologia absoluta del jaciment

Es disposa de 4 datacions {31, 32, 33, 34} provinents del primer nivell de funcionament del sector 12, realitzades sobre carbons del forn de ferro i els ossos de dos perinatals. Una d'elles {34} se situa però en plena "catàstrofe del ferro", la qual cosa complica lleugerament la seva explotació. Tot i així, poden proposar-se diferents alternatives:

A) Si es considera la mediana de l'amplitud total dels intervals calibrats de les quatre datacions, la data rsultant és 777 cal. BC

B) Si es considera la Med. IMP el resultat és 762 cal. BC

C) Si amb el mètode A, es precindeix de la datació problemàtica, el resultat esdevé 793 cal BC

D) Si s'opera igualment la Med IMP, s'obté també 793 cal. BC

E) Si, es treballa amb la mediana ponderada sense de les tres datacions abans de calibrar, s'obte la data 2622±34 BP, que calibrada esdevé 824 (801) 777 cal. ANE, amb una Med IMP al voltant del 800 cal. ANE.

En definitiva, qualsevol del mètodes se situa en primer quart del segle VIII cal. BC, data que s'escau per l'inici de l'edat del ferro, com ja s'ha dit.

[30] La lectura dels tipus ceràmics és: CLPOL (llisa d'acabat polit); CLGRO (llisa d'acabat groller); CDACA (decoració d'acanaladures); CDPLA (decoració plàstica) i CDINC (decoració d'incisions).

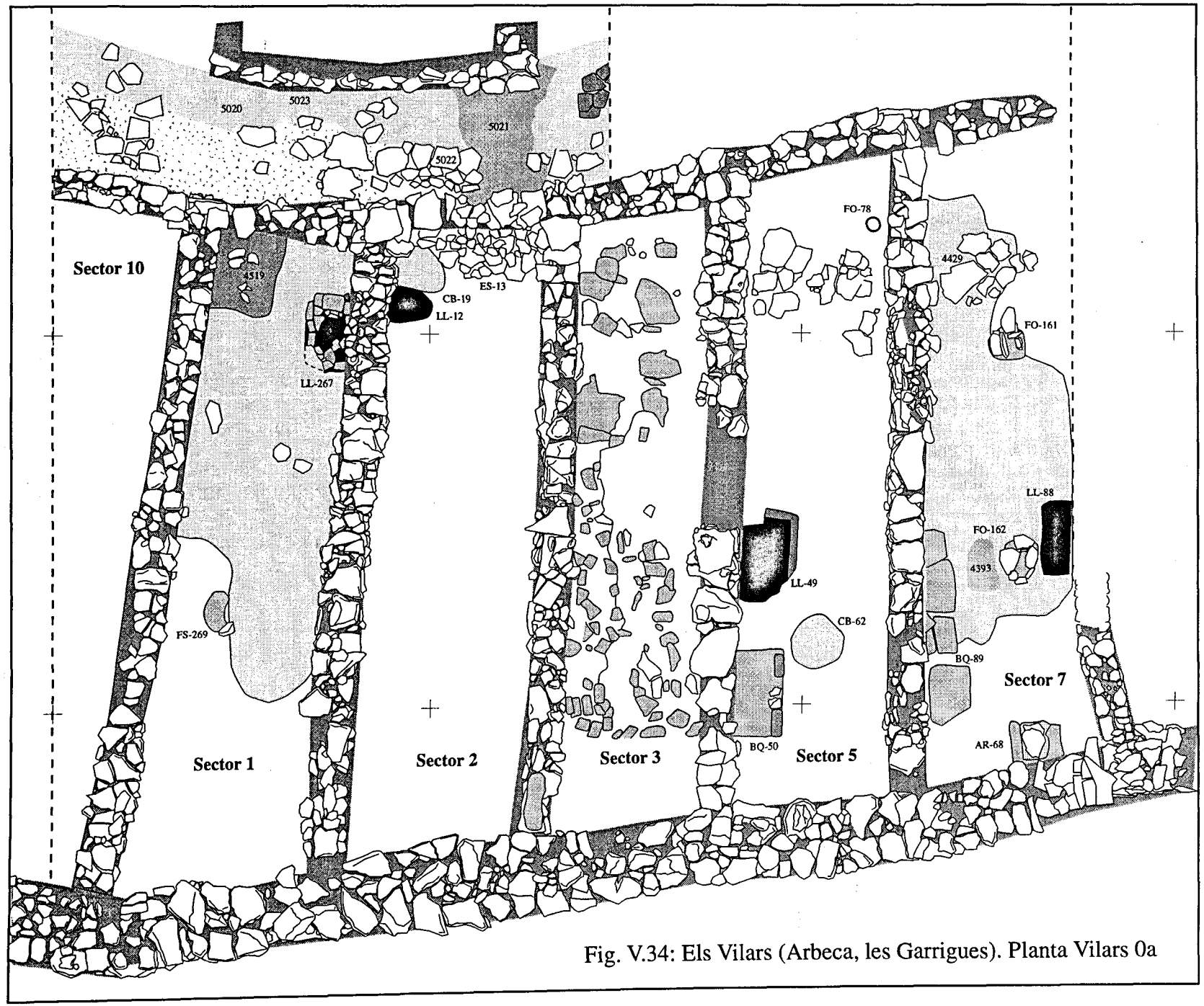

Fig. V.34: Els Vilars (Arbeca, les Garrigues). Planta Vilars 0a

	CLPOL	CLGRO	CDACA	CDPLA	CDINC	Total
Vilars 0 frag.	208	1676	10	172	2	**2068**
Vilars I frag.	607	2199	29	189	55	**3079**
Vilars 0 ind.	45	99	9	23	2	**178**
Vilars I ind.	100	136	5	34	10	**285**

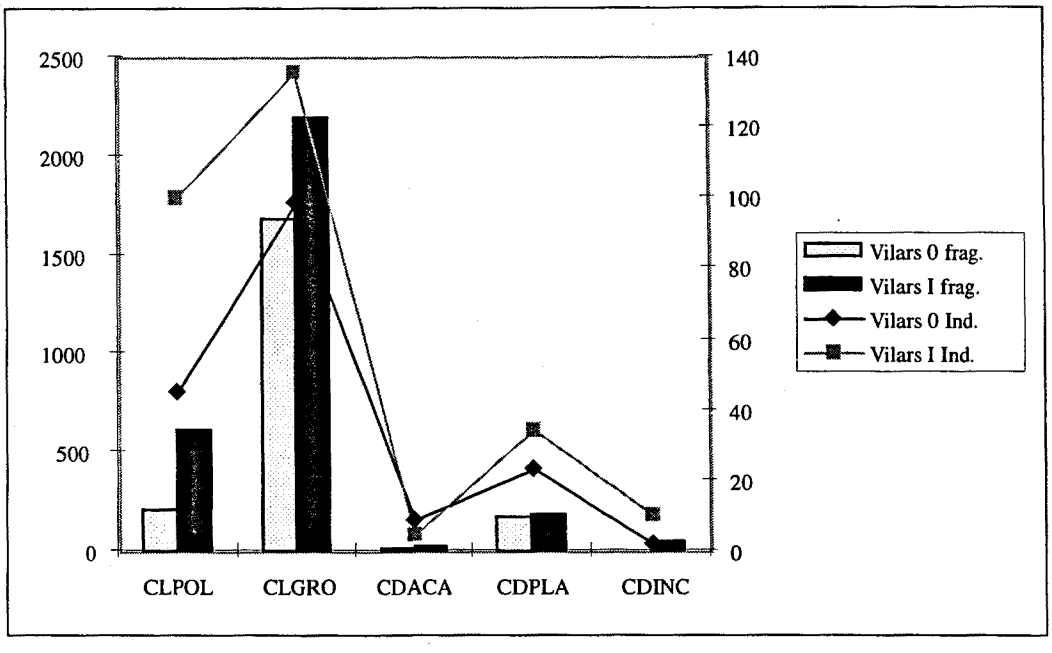

Fig. V.35a: Els Vilars (Arbeca, les Garrigues). Valors absoluts del total de fragments i individus

	CLPOL	CLGRO	CDACA	CDPLA	CDINC
Vilars 0 frag.	10	81,04	0,48	8,32	0,10
Vilars I frag.	19,71	71,42	0,94	6,14	1,79
Vilars 0 ind.	25,28	55,62	5,06	12,92	1,12
Vilars I ind.	35,09	47,72	1,75	11,93	3,51

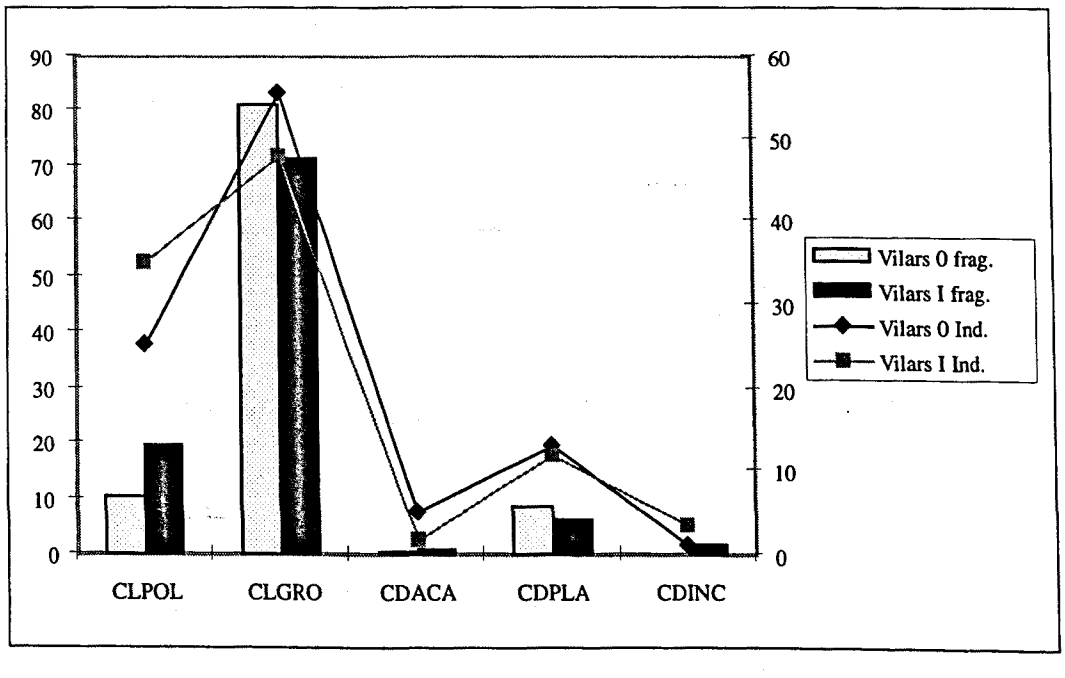

Fig. V.35b: Els Vilars (Arbeca, les Garrigues). Valors relatius (%) del total de fragments i individus

16.6.- Conclusions:Vilars en el context del nord-est peninsular

16.6.1.- El problema dels camps frisis

Constitueix, ara per ara, l'element més exòtic i aliè a les tradicions arquitectòniques del conjunt de la vall de l'Ebre, essent en canvi un sistema de defensa bastant freqüent en altres regions de la península i d'Europa, especialment en la zona atlàntica.

Quasi des del primer moment de la seva descoberta, l'equip responsable de l'excavació ha desenvolupat una àmplia tasca de difusió (GARCÉS - JUNYENT 1989b, 329-339; 1989c, 39-49; GARCÉS *et al.* 1991a, 183-197; 1997; ALONSO *et al.* 1998b, 355-372) afrontant obertament la problemàtica general dels camps frisis i aconseguint la seva incorporació dins de tots els estudis recents apareguts que tracten el tema.

La importància d'aquest camp frisi se centra fonamentalment en la seva fiabilitat estratigràfica -fenomen molt poc habitual en la resta de jaciments- i en la seva alta cronologia que està fent trontollar moltes de les interpretacions existents respecte l'origen i difusió d'aquest singular element defensiu. La síntesi que ara es presenta recull simplement aquest estat de la qüestió general, incidint en alguns matisos nous i integrant les darreres aportacions, tant en el propi jaciment com en la resta de la península.

A tall d'introducció: "Chevaux-de-frise" o "camp frisi" ?

La denominació d'aquest element de l'arquitectura militar pot semblar un tema trivial però actualment no existeix cap tipus de consens al respecte. L'origen del mot "*chevaux-de-frise*" es remunta al segle XVII, quan la ciutat frísia de Groninguen utilitzà un sistema d'estaques clavades per protegir-se contra els setges de la cavalleria enemiga (HARBISON 1968, 116; MORET 1996, 129, nota 74).

Durant els anys 70, l'arqueòleg irlandès Peter Harbison (1968; 1971) realitzà les primeres síntesis monogràfiques peninsulars i europees sobre aquest singular element defensiu d'origen protohistòric (HARBISON 1968; 1971) i introduí l'accepció moderna dins la terminologia arqueològica peninsular, però la seva proposta ha tingut molt poc ressò entre els investigadors posteriors, especialment en la meitat nord de la Meseta, indret on la seva aparició és més freqüent. Val a dir que Harbison estenia el concepte a les defenses similars construïdes amb pedres, interpretant una evolució des de les primitives estacades de fusta, condicionada per les pròpies tradicions constructives i l'abundància d'un tipus o altre de matèries primeres segons els països.

Els camps frisis peninsulars són coneguts puntualment des de principis de segle (MESQUITA 1895, 241; GÓMEZ MORENO 1904, 147-160; ALVES 1915, 74-106) i les primeres síntesis o reculls extensius apareguts incidint sobre el tema es referiren a aquestes estructures com a "sistemas de estacadas de piedras" (TARACENA 1926) i aquesta denominació ha continuat utilitzant-se, amb alguns matisos, per un important sector d'investigadors, tant de l'Estat espanyol: "frisos, barreras o campos de piedras hincadas o clavadas" (ESPARZA 1986; ROMERO CARNICERO 1991; BERROCAL RANGEL 1992, 190; LORRIO 1997, 90), com de Portugal: *ouriçado de pedras fincadas* (SANTOS JUNIOR 1989).

Enfront d'aquesta postura, altres arqueòlegs han optat per una traducció literal del terme: *cavalos de frisa* (SOARES1986), la seva transcripció estricta *chevaux-de-frise* (MORET 1991, 7; 1996, 223) - en aquest cas justificada per la llengua en què estan redactats els articles - o per una solució mixta "campo frisio", "camp frisi", com és la proposta finalment presentada des de Vilars (GARCÉS *et al.* 1997; ALONSO *et al.* 1998b, 355-372).

No és ara el moment, quan ja existeix una àmplia bibliografia sobre aquest dispositiu defensiu, d'obrir un debat terminològic que mai s'ha dut a terme, però no hi ha dubte que resulta paradoxal continuar referint-se als camps frisis amb la seva accepció francesa (*chevaux-de-frise*), considerant que és l'indret d'Europa occidental on estan més mal representats. Una altra qüestió a debatir seria la idoneitat de la pròpia utilització del gentilici "frisi" si es té en compte l'origen protohistòric d'aquest sistema de defensa i fins i tot - com es plantejarà tot seguit- la constatació d'una possible primera utilització a l'Àsia Menor durant la guerra de Troia. En qualsevol cas i a l'espera d'un consens general, la solució de la denominació "camp frisi" actua com a pont entre les altres dues accepcions.

Noves troballes i catàleg dels camps frisis coneguts

Deixant de banda les nombroses notícies puntuals sobre els camps frisis peninsulars publicades durant la primera meitat d'aquest segle i les síntesis ya citades d'en P. Harbison a finals dels 60 o l'any 1971, els estudis més significatius es produgueren de la mà de diferents investigadors de la Meseta durant la dècada dels 80 i en el marc de diferents recerques sobre la cultura dels "Castros". Aquestes es traduguerien en diversos treballs de síntesi, referits concretament a les províncies de Zamora i nord de Portugal (ESPARZA 1986) i Sòria (ROMERO CARNICERO 1991).

L'equip dels Vilars oferí per primera vegada una cartografia conjunta de les troballes citades pels tres investigadors mencionats (GARCÉS - JUNYENT 1989c, 39-49) i aquest mapa general ha estat reproduït (MORET 1991, 9; 1996, 224) i ampliat posteriorment (ALMAGRO GORBEA 1994, 21) en altres treballs de caire general que puntualment tractaven sobre el problema a la península. En

síntesi, aquest darrer autor afegia noves localitzacions en les àrees ja conegudes i incorporava com a novetat més significativa l'existència de dispositius similars en l'àrea del sud-oest (Passo Alto a Beja, Portugal; Pico del Castillo a Aroche, Huelva i Castrejón del Capote a Higuera la Real, Badajoz), els quals havien estat actualitzats en un treball publicat molt poc abans (BERROCAL-RANGEL 1992).

En aquests darrers anys però les notícies sobre nous camps frisis s'han encara ampliat, especialment pel que respecta a la zona de Zamora (ESPARZA 1995, 123-125) i de forma puntual en la vall de l'Ebre, on la revisió de la documentació fotogràfica de les antigues excavacions d'en J. Cabré al Cabezo de Alcalá (Azaila, Terol) ha permés interpretar com a un camp frisi davant de la muralla (BELTRÁN LLORIS 1995, 1996, 80-81) el que inicialment s'havia considerat com a esteles funeràries.

Aquest augment d'informació no ha experimentat aparentment un procés similar a la resta d'Europa, on al catàleg publicat inicialment per P. Harbison solament s'ha afegit darrerament el camp frisi francès de Roquefavour a Ventabren (MUSSO 1982, 177-179; 1985, 116-118). D'aquesta manera, es coneixen actualment un total de 80 camps frisis (fig. V.36)[31], dels quals 63 (79%) s'ubiquen a la península i els altres 17 (21%) a la resta d'Europa.

Pel que respecta als primers, la concentració més important es produeix en la zona del nord-oest cobrint la part nord-occidental de la Meseta (Zamora, 14 casos; Salamanca, 4 casos), el nord de Portugal (18 casos) i altres àrees veïnes, tant al nord (Galícia, 5 casos; Astúries, 2 casos), com al sud (Àvila, 3 casos). En total, 46 jaciments que constitueixen el 73% del total dels camps frisis peninsulars.

L'altra aglomeració important es situa també a la Meseta però ara per la banda nord-oriental, afectant especialment la província de Sòria (10 casos) i el nord de la província de Guadalajara (2 casos); és a dir el 19% del total conegut.

Els 5 jaciments restants (8% sobre el total) apareixen allunyats d'aquests focus principals i es corresponen amb els casos ja citats de la Depressió de l'Ebre (Vilars i Cabezo de Alcalà) i del sud-oest peninsular (Passo Alto, Pico del Castillo i Castrejón del Capote).

Pel que respecta a la resta d'Europa, la major concentració es produeix en l'àrea atlàntica (Escòcia, 5 casos; País de Gales, 3 casos; Irlanda, 4 casos, Illa de Man, 1 cas), mentre que al continent només es coneix 1 cas a Alemanya i 3 a França, que respectivament constitueixen el 76,5% i el 23,5% dels camps frisis existents fora de la Península.

[31] S'ha preferit oferir el catàleg dels camps frisis existents sense cartografiar donada la impossibilitat de precisar la situació de les darreres troballes en la zona de Zamora, conegudes solament a través de breus referències (ESPARZA 1995, 123-125).

CAMPS FRISIS PENÍNSULA IBÈRICA

Astúries
1.- Pesoz (HARBISON 1971, 213)
2.- San Isidro (CARROCERA 1990, 157-162; ALMAGRO GORBEA 1994, 17)

Lugo
3.- Castro de Sobredo (LUZÓN et al. 1980, 27-28, figs. 6-7, làms. 14-16)
4.- Castro de Foz (LUZÓN et al. 1980, 26, làms. 10 a 13-1)
5.- Castro de la Torre (LUZÓN et al. 1980, 46, làm. 33)
6.- Castro de Pineira (LUZÓN et al. 1980, 44-46, fig. 17, làms. 30-32)

Orense
7.- Cidá do Castro, (San Millán, Cualedro) (CUEVILLAS - TABOADA 1955, 69-89; 1958, 301-311)

Portugal
8.- Alfaiao (Bragança) (MESQUITA 1895, 241; HARBISON 1968-1969b, 385-389; ESPARZA 1980, 74)
9.- Calvelhe (Bragança) (ALVES 1934, 180; HARBISON 1968, 122; 1968-1969b, 385-389)
10.- Parada (Bragança) (ALVES 1934, 513; HARBISON 1968, 120-122, fig. 2; 1968-1969b, 385-389, fig. 1)
11.- Algonsinho (Mogadouro) (ALVES 1934, 107; HARBISON 1968, 122-123, fig. 1; 1968-1969b, 385-389)
12.- Castelo dos Mouros (Vilarinho dos Galegos, Mogadouro) (SANTOS JUNIOR 1958, 46; 1989,73-78)
13.- Carvalhelhos (Boticas) (SANTOS JUNIOR 1958; 1963; 1965-1966; HARBISON 1968, 116-120, fig. 1; MIRANDA - SANTOS - SANTOS JUNIOR 1986, 7-96)
14.- Cunhas (Boticas) (SANTOS JUNIOR 1989,73-78)
15.- Nogueira (Boticas) (MIRANDA - SANTOS - SANTOS JUNIOR 1986, 7-96)
16.- Castelo de Curalha (Chaves) (MAGALHAES - MEDEIROS - SANTOS JUNIOR 1977, 19-40; MIRANDA - SANTOS - SANTOS JUNIOR 1986, 7-96)
17.- Castro do Salgueiral (Lagoaça , Freixo de Espada-á-Cinta) (ALVES 1915, 101; ESPARZA 1980, 74)
18.- Penhas Justas (Vinhais) (ALVES 1934, 539; HARBISON 1971, 214)
19.- Cigaduenha (Picote, Miranda do Douro) (PEREIRA 1900a, 143-145; 1900b, 336-337; 1902, 54; ALVES 1934, 539; HARBISON 1971, 214; ESPARZA 1980, 79)
20.- Castelo de Mouros (Sabrosa) (ANÒNIM 1968, 202-203; ESPARZA 1980, 74)
21.- Castelo da Cidadelha (Segirei, Chaves) (ALVES 1931, 38-39; 1934, 539; HARBISON 1971, 214; ESPARZA 1980, 74)
22.- Casa da Mina (Vilar de Perdizes, Montalegre) (CUEVILLAS - TABOADA 1955, 79; TABOADA 1944, 282; 1961, 97; ESPARZA 1980, 74)
23.- A Terronha (Vimioso) (ESPARZA 1983, 111)
24.- Castelo de Marruça (Parada) (ESPARZA 1983, 111)
25.- A Murada (Valpaços) (ESPARZA 1983, 111)
26.- Passo Alto (Beja) (SOARES 1986, 89-99; GAMITO 1988, Map. 17; BERROCAL-RANGEL 1992, 190-191 i ss.)

Zamora
27.- Fresno de la Carballeda (Mombuey) (ESPARZA 1980, 71-72)
28.- Arrabalde (ESPARZA 1995, 124)
29.- Fradellos (ESPARZA 1995, 124)
30.- Castelo de Moros (La Tejera , Hermisende) (GÓMEZ MORENO 1927, 24, nº 55; HARBISON 1968, 123)
31.- Las Muradellas (Lubián) (ESPARZA 1980, 72)
32.- Pico de la Almena (Vivinera, Alcañices) (GÓMEZ MORENO 1927, 7; HARBISON 1968, 123-125, fig. 3; 1968-1969a, 57-60)
33.- Muga de Alba (ESPARZA 1995, 124)
34.- Ríomanzanas (Figueruela de Arriba) (ESPARZA 1980, 73)
35.- La Güerica (Ríomanzanas) (ESPARZA 1995, 124)
36.- Sejas de Sanabria (SANTIAGO 1990, 241-246)
37.- Socastro (San Justo) (ESPARZA 1995, 124)
38.- El Castillo (Santa Cruz de los Cuérragos) (ESPARZA 1995, 124)
39.- La Cerca (Nuez) (ESPARZA 1995, 124)
40.- Manzanal de Abajo (ESCRIBANO 1990, 211-263)

Salamanca
41.- Castro de Sandañuela (Bermellar) (ESPARZA 1980, 76)
42.- Castro de las Merchanas (Lumbrales) (MALUQUER 1956; HARBISON 1968, 125-127, fig. 4)
43.- Picón de la Mora (Encinasola de los Comendadores) (MARTÍN VALLS 1971, 125-139)
44.- Castro (Saldeana) (ESPARZA 1980, 76)

Àvila
45.- Las Cogotas (Cardeñosa) (CABRÉ AGUILÓ 1929; HOGG 1957; HARBISON 1968, 130-132, fig. 6)
46.- Miranda (Chamartín de la Sierra) (CABRÉ AGUILÓ - CABRÉ - MOLINERO 1950; HOGG 1957; HARBISON 1968, 127-130, fig. 5)
47.- El Raso (Candeleda) (FERNÁNDEZ GÓMEZ 1976, 361-367)

Sòria
48.- El Pico (Cabrejas del Pinar) (TARACENA 1941, 45; ROMERO CARNICERO 1991, 63 i ss.)
49.- El Castillejo (Langosto) (TARACENA 1929, 7-8, fig. 3; 1941, 91; HARBISON 1968, 132-134, fig. 7; FERNÁNDEZ MIRANDA 1972, 49, làm. IV; ROMERO CARNICERO 1991, 86 i ss.)
50.- El Castillejo (Hinojosa de la Sierra) (TARACENA 1929, 7-9; 1941, 85-86, fig. 15; HOGG 1957, 27-28, fig. 2; HARBISON 1968, 134, fig. 7; FERNÁNDEZ MIRANDA 1972, 48, làm. III; ROMERO CARNICERO 1991, 83 i ss.)
51.- El Castillejo (Castilfrío de la Sierra) (TARACENA 1929,15-20; 1941, 51-53; HARBISON 1968, 136, fig. 9, làm. 33a; FERNÁNDEZ MIRANDA 1972, 31-40, làm. I; ROMERO CARNICERO 1991, 69 i ss.)
52.- El Castillejo (Taniñe) (TARACENA 1926, 11-13 i 15, fig. 6; TARACENA 1929, 14-15; 1941, 157-158; HARBISON 1968, 137-138, fig. 10; FERNÁNDEZ MIRANDA 1972, 50-52, làm. III; ROMERO CARNICERO 1991, 117 i ss.)
53.- Los Castillejos (Gallinero) (TARACENA 1929, 13-14; 1941, 66-67; HARBISON 1968, 136, fig. 8; ROMERO CARNICERO 1991, 79 i ss.)
54.- El Castillo de las Espinillas (Valdeavellano de Tera) (TARACENA 1929, 10-11, figs. 5 a7, làm. II; 1941, 166-167, fig. 24; HOGG 1957, 27-28, fig. 2; HARBISON 1968, 134-136, fig. 8; FERNÁNDEZ MIRANDA 1972, 52-53, làm. III; RUIZ ZAPATERO 1977, 83-92; ROMERO CARNICERO 1991, 120 i ss.)
55.- Alto del Arenal (San Leonardo) (ROMERO CARNICERO 1991, 109 i ss.)
56.- Castillo Billido (Santa María de las Hoyas) (BACHILLER 1986, 351; 1987a, 18-20; 1987b, 11-14)
57.- El Collarizo (Carabantes) (BACHILLER 1986, 351; 1987a, 18-20; 1987b, 11-14)

Guadalajara
58.- Castilviejo de Guijosa (Sigüenza) (BELÉN - BALBÍN - FERNÁNDEZ MIRANDA 1978, 63-87)
59.- Hocincavero (Anguita) (BARROSO - DÍEZ 1991, 7-26)

Huelva
60.- Pico del Castillo (Aroche) (PÉREZ MACÍAS 1987, 57-58; BELÉN - ESCACENA - BOZZINO 1991, 250; BERROCAL-RANGEL 1992, 190-191 i ss.)

Badajoz
61.- Castrejón de Capote (Higuera la Real) (BERROCAL-RANGEL 1987, 195-207; 1988; 1989, 245-296; 1992, 190-191 i ss.)

Terol
62.- Cabezo de Alcalá (Azaila) (BELTRÁN 1995; 1996, 80-81)

Lleida
63.- Els Vilars (Arbeca) (GARCÉS - JUNYENT 1989a, 103-114; 1989b, 329-339; 1989c, 39-49; GARCÉS et al. 1991b, 183-197; 1997; ALONSO et al. 1998b, en prensa)

CAMPS FRISIS RESTA D'EUROPA

Escòcia
1.- Cademuir Hill (Peeblesshire) (HARBISON 1971, 195-197, fig. 1)
2.- Dreva (Peeblesshire) (HARBISON 1971, 197, fig. 2)
3.- Kaimes Hill (Midlothian) (HARBISON 1971, 197-199, fig. 3)
4.- Fell of Barhullion (Wigtownshire) (HARBISON 1971, 199, fig. 7)
5.- Burgi Geos (Yell, Shetland) (HARBISON 1971, fig. 5, làm. XIX)

País de Gales
6.- Pen-y-Gaer (Caernarvonshire) (HARBISON 1971, 201, fig. 6)
7.- Craig Gwrtheyrn (Caermarthenshire) (HARBISON 1971, 203, fig. 4)
8.- Carn Alw (Pembrokeshire) (HARBISON 1971, 203)

Irlanda
9.- Ballykinvarga (Co. Clare) (HARBISON 1971, 203, fig. 8, làm. XIX)
10.- Dun Aenghus (Inishmore, Aran, Co. Galway) (HARBISON 1971, 205, fig. 9, làms. XVI-XVII)
11.- Dubh Cathair (Inishmore, Aran, Co. Galway) (HARBISON 1971, 205-206, fig. 10)
12.- Doonamo (Co. Mayo) (HARBISON 1971, 206, fig. 11)

Illa de Man
13.- South Barrule (HARBISON 1971, 207-208, fig. 12; ADOUZE - BUCHSENSCHUTZ 1989, 123)

Alemanya
14.- Koberstat (Hessen) (HARBISON 1971, 215-216, fig. 12)

França
15.- Pech-Maho (Sigean) (BARRUOL 1969; HOGG 1969, 265 i 273; HARBISON 1971, 214-215; SOLIER 1985, 60-63; MORET 1996, 363-366, fig. 17)
16.- Fou de Verdun (Lavault-de-Frétoy) (HARBISON 1971, 214-215, fig. 12)
17.- Roquefavour (Ventabren - Bouches-du- Rhône) (MUSSO 1982, 177-179; 1985, 116-118)

Fig. V.36 : Inventari dels camps frisis coneguts a la Península i la resta de Europa

Molt possiblement el registre arqueològic existent no reflecteix fidelment la realitat sobre la distribució espacial d'aquest singular sistema defensiu, condicionat per l'orientació i la intensitat de la recerca segons els països i les regions. No obstant això, pot considerar-se que segons les dades actualment disponibles hi ha tres focus principals: nord-oest de la península, meseta nord-oriental i àrea atlàntica i el dubte més significatiu es planteja a l'hora de valorar la seva incidència en la zona d'Europa central. Convé però analitzar ara aquesta presència-absència des de la perspectiva històrica del seu funcionament temporal i context cultural.

Sobre la cronologia i els origens dels camps frisis

Un dels problemes majors, reconegut pels propis investigadors implicats, a l'hora de situar en el temps l'aparició i evolució d'aquest sistema defensiu és la manca d'excavacions no sols del propi dispositiu, sinó en molts casos de l'assentament del qual forma part. Malauradament el 90% dels jaciments coneguts són fruit exclusivament de prospeccions superficials i la seva adscripció crono-cultural s'ha dut a terme per l'analogia dels materials apareguts amb alguna de les escadusseres estratigrafies de referència existents. Els Vilars esdevé en aquest context un cas excepcional on, tot i no disposar de datacions absolutes directes del propi camp frisi, la seva excavació estratigràfica i la recerca efectuada dins del poblat permeten situar-lo -com ja s'ha vist- dins de la primera meitat del segle VIII cal. BC.[32]

Les primeres síntesis de P. Harbison atribuïen l'origen d'aquest sistema defensiu a Centre-Europa amb les estacades de fusta. No obstant això pot trobar-se referències anteriors en els propis textes d'Homer, on en repetides ocasions (*Iliada* XII, 34 i 61; XV, 1 per citar alguns passatges de l'obra) es descriu un sistema de defensa similar al dels Vilars establert pels aqueus per tal de protegir el seu campament i les seves naus del contraatac dels troyans assetjats en la seva ciutat. El dispositiu estava format per una gran mur o

[32] S'ha d'insistir en el fet que la presentació de la seqüència cronològica a partir de les dades C14 calibrades és un fet donat a conèixer en una data molt recent (GARCÉS *et al.* 1997; ALONSO *et al.* 1998b, 356-357) i que per raons alienes a la voluntad de l'equip els articles on es justifica aquesta nova cronologia i es presenta el mètode d'anàlisi utilitzat (AGUSTÍ *et al.* 1997, e.p.; ALONSO *et al.* 1998a, e.p.;) romanen encara en premsa. Per aquesta raó, moltes de les referències exteriors a la cronologia dels Vilars continuen utilitzant les datacion primeres, en les quals la fundació del poblat i el camp frisi, s'atribuïa a partir del mètode analògic al 650 a.C.

muralla, davant de la qual existia una estacada i un fossat de gran amplada[33].

No queda clar en els textos si l'estacada estava construïda només entre la muralla i el fossat o també davant l'escarpre exterior d'aquest. No obstant això esdevé interessant destacar que aquest sistema defensiu es conegut molt abans del que els estudiosos de la poliorcètica grega havien considerat (GARLAN..., ADAMS...).

Malgrat tot, els relats d'Homer continuen essent objecte de debat pel que respecta al seu caràcter mític o real. La guerra de Troia, segons el registre arqueològic actual, hauria pogut esdevenir durant la fase "Troia VIIa" de l'estratigrafia del jaciment, la qual es correspondria amb el període Micènic IIIb pel que respecta a la Grècia continental i insular (FINLEY 1983, 76-77); és a dir durant el segle XIII a.C. Aquesta opinió és però controvertida i en qualsevol cas l'única dada consensuada és que en el segle VIII a.C. Homer, historiador o fabulista, coneixia ja aquest sistema de defensa.

Al marge dels Vilars, poc s'ha avançat pel que respecta a la cronologia dels camps frisis peninsulars. Existeix però una datació per radiocarboni[34] d'un d'aquests dispositius defensius a la Meseta (El Castillo, Manzanal de Abajo, Zamora) que podria situar la seva aparició vers el 641 cal. BC (Mit. IMP). Es tracta -com en el cas dels Vilars- d'una datació indirecta obtinguda en una cabana de l'interior del "castro" pertanyent al seu primer moment d'ocupació, data en la qual es construeix també la muralla i el camp frisi (ESCRIBANO 1990, 215-216).

16.6.2.- Les cases amb porxo

Les tres cases excavades total o parcialment al barri meridional (zona 4) presenten una concepció estructural similar que, malgrat la possible variant identificada al sector 14, té com a característica principal l'arranjament d'un vestíbul davant la sala principal, definit per la prolongació dels murs mestres

[33] *"...de igual modo agitábase Héctor entre la turba y exhortaba a sus compañeros a pasar el foso. Los corceles, de pies ligeros, no se atrevían a hacerlo, y parados en el borde relinchaban, porque el ancho foso les daba horror. No era fácil, en efecto, salvarlo ni atravesarlo, pues tenía escarpados precipicios a uno y otro lado, y en su parte alta grandes y puntiagudas estacas, que los aqueos clavaron espesas para defenderse de sus enemigos..."* (*Iliada* XII, 34)

"...¡ Héctor y demás caudillos de los troyanos y sus auxiliares ! Dirigimos imprudentemente los caballos al foso, y éste es muy difícil de pasar, porque está erizado de agudas estacas y a lo largo de él se levanta el muro de los aqueos...!" (*Iliada* XII, 61)

"...Cuando los teucros hubieron atravesado en su huída el foso y la estacada, murieron muchos a manos de los dánaos, llegaron al sitio donde tenían los corceles e hicieron alto, amedrentados y pálidos de miedo..." (*Iliada* XV, 1)

Traducció extreta de la versió d'en L. SEGALÀ i ESTALELLA: *La Ilíada*, Espasa Calpe, Col. Austral, 1207, Madrid, 1976.

[34] GrN-14794: 2530±60, calibrada a 2 sigmes 808 (768) 408 cal. BC (ESPARZA 1995, 108).

laterals respecte el mur de façana. L'anàlisi arquitectònica duta a terme ha permés observar que aquest vestíbul estaria cobert i que el voladís podria sostenir-se indistintament amb una llinda de fusta col.locada directament sobre els murs, o bé amb el suport intermig de postes verticals. L'espai, d'altra banda, podia estar completament obert sobre el carrer o bé delimitat amb un muret o valla de poca alçada, que actuava simultàniament com a paravent de les llars allí localitzades. Aquestes s'han observat en dues de les tres cases excavades i reflecteixen paral.lelament una funció complementària d'aquet espai respecte les activitats domèstiques desenvolupades a l'interior de la casa, molt possiblement en relació amb la preparació d'aliments.

Cal destacar, en primer lloc, que aquest tipus de planta constitueix una novetat absoluta dins del context general del tipus de cases conegudes a la plana occidental catalana abans d'aquest període. No obstant això, es coneixen puntualment en altres jaciments de la vall de l'Ebre des d'un moment avançat de la fase dels Camps d'Urnes Antics (període IV de la periodització adoptada en aquest treball: 1250 - 1000 cal. BC), com és el cas del poblat del Cabezo de Monleón (Casp, Saragossa), on sobre un total de 58 cases, n'hi ha dues que responen a aquest esquema (BELTRAN 1959, 134-137; GONZÁLEZ NAVARRETE 1959, 157-159; ÁLVAREZ - BACHILLER 1982, 68; RUIZ ZAPATERO 1985, 476 i ss., fig. 157). La tradició sembla continuar, també molt ocasionalment, durant els Camps d'Urnes Recents (període V: 1000 - 775 cal. BC), en el poblat del Roquizal del Rullo (Fabara, Saragossa), on les cases 3 i 8 són d'aquest tipus (RUIZ ZAPATERO 1979; 251), i finalment en el poblat de Zàforas (Casp, Saragossa). Aquest darrer havia estat interpretat en un primer moment (PELLICER 1959, 141, fig. 1) amb una singular disposició urbana, en la qual les cases semblaven no tenir accesos vers l'espai central que determina l'organització global de l'assentament. Excavacions recents han corregit aquesta visió, aportant a més a més que la disposició amb retranquejos successius de la línia general de les façanes que donen sobre l'espai central és una solució arquitectònica que permet definir petits vestíbuls o despenses, simplement afegint un muret que es perllonga fins aliniar-se amb la façana de la casa veïna (ÁLVAREZ - BACHILLER 1996, 177). Al marge de la similitud del tipus de casa resultant, aital plantejament urbanístic coincideix -com ja s'ha exposat- amb la solució adoptada als Vilars per tal d'evitar al màxim la construcció de cases trapezoidals que la forma ovalada del mur o muralla perimetral contra el qual s'adossen determina. Les datacions absolutes obtingudes confirmen la cronologia de l'assentament a finals del llon mil.leni, concretament vers 1065 cal. BC[35].

El jaciment més emblemàtic de la vall de l'Ebre, pel que respecta a aquest tipus de cases és, però, l'Alto de la Cruz (Cortes de Navarra, Navarra). Les excavacions efectuades durant els anys 50 (MALUQUER 1954; 1958) ja havien

[35] 2870±25 BP, calibrada a 2 sigmes: 1119 (1009) 929 cal. BC. Cabezo de Monleón
2930±30 BP, calibrada a 2 sigmes: 1255 (1120) 1009 cal. BC. Záforas. No han estat publicades les referències del laboratori on s'han efectuat (ÁLVAREZ -BACHILLER 1996, 177).

fet palesa l'existència d'un tipus de casa de planta rectangular amb una divisió tripartita interna, on es distingia un vestíbul, una sala principal i un rebost en la part posterior. Aquest esquema es documentava especialment durant la fase P.II.b, sense dubte la millor explorada del poblat i a la qual se li atribuïa una cronologia d'inicis de l'edat del ferro, entre 650-550 a.C. Evidentment, no totes les cases reproduïen exactament aquest model i sovint mancava algun dels elements complementaris com ara el vestíbul o el rebost; no obstant això, els múltiples treballs de difusió publicats pel seu descobridor (MALUQUER 1955, 109-115; 1976, 7-28; MALUQUER *et al.* 1986, 23-30) serviren per popularitzar aquest tipus de planta com a la casa típica de la vall de l'Ebre, a la qual se li atribuïa a més a més un origen indoeuropeu.

S'ha de senyalar, primer que res, que el model que s'està tractant difereix arquitectònicament de les cases observades als Vilars. Al marge de l'absència de recambres o rebosts en la part posterior, les cases de Cortes presenten, a diferència dels Vilars, els vestíbuls integrats dins l'estructura global dels murs mestres que defineixen l'edifici. Es tracta doncs d'espais completament tancats, als quals s'hi accedeix des de l'exterior a partir d'una porta cantonera construïda en la pròpia façana de l'edifici.

No obstant això, els treballs desenvolupats posteriorment en el jaciment han permés documentar puntualment l'existència d'altres tipus de cases amb una disposició d'aquests vestíbuls similar al de la casa amb porxo dels Vilars. Aquesta es documenta puntualment, però des d'una fase més antiga (P.III.b), a l'habitació H.87-19 (GARCÍA 1994, 96, figs. 2 i 4), a la qual se li atribueix un possible caràcter religiós, donada la presència d'una llar decorada associada amb ofrenes càrniques. Igualment, l'observació de les plantes publicades pertanyents als poblats superiors (P.II.b : cases 15 i 17; P.I.a) deixa entreveure que aquest model és bastant més freqüent del que aparentment s'ha recollit en les diferents publicacions.

Aquests treballs recents han permés, d'altra banda, aportar noves dades sobre la cronologia de l'assentament fonamentades amb datacions de C14. Així, el poblat P.III.b compta amb dues datacions (MUNILLA - GRACIA -GARCÍA 1996, 170) que se situen entre 865-800 cal. BC i 814-760 cal. BC i la fase P.II.b, amb altres dues que coincideixen amb la cronologia proposada inicialment per J. Maluquer: 648-543 cal. BC i 606-516 cal. BC[36].

Resumint, les cases de Vilars 0 compten amb una tradició constructiva documentada en diferents poblats de la vall de l'Ebre des de possiblement finals del IIon mil.leni cal. BC. Resulta simptomàtic observar com totes apareixen en ambients culturals propis dels camps d'Urnes i com sovint es tracta de casos aïllats dins la configuració general de les cases dels poblats.

[36] Els autors no ha publicat en cap dels treballs les referències del laboratori, ni el mètode d'explotació utilitzat per presentar les dades calibrades.

16.6.3.- Muralles i torres quadrangulars

Un treball de síntesi recentment publicat (MORET 1996) destaca l'aparent poca incidència, així com el deficient registre existent referit a les torres quadrangulars o rectangulars en les fortificacions pre-ibèriques. Per l'autor, aquest fenomen s'explica en el marc d'una tradició poliorcètica peninsular que desenvolupa des dels seus orígens fortificacions amb torres i bastions de planta circular o curvilínia i pel desconeixement tècnic del sistema de pedres cantoneres tallades en angle recte per trabar dos murs perpendiculars (*chainâge d'angle*). No obstant això, aquestes estan presents en jaciments com Zambujal (Torres Vredas)(SCHUBART - SANGMEISTER 1984, 25) a los Millares (Santa Fe de Mondújar, Almería) (MOLINA *et al.* 1986, 182, fig. 1) GUILAINE 1994, 173).

Les úniques muralles pre-ibèriques catalanes conegudes són la d'Olèrdola (Alt Penedès) datada al bronze final (s. IX-VIII a.C.) (ÁLVAREZ *et al.* 1991, 153-158) i la possible de la Mussara (Vilaplana, Baix Camp) aprofitant un escalò natural (ROVIRA - SANTACANA 1982b). Ambdues presenten una tècnica constructiva similar del tipus mur simple amb doble parament de pedra, rebliment intern de pedruscall i amplades minses de 1,3-1,4 m. i 1,5-1,6 m. respectivament

La presència de muralles torrejades durant la primera edat del ferro esdevé, però, un fenomen cada vegada més conegut a la vall de l'Ebre. Un dels exemples contemporani de Vilars, possiblement de la fase Vilars I, és el cas de las Eretas (Berbinzana, Navarra).

Aquest jaciment (ARMENDÁRIZ 1993-1994b, 297-302; 1995-1996, 298-303; 1998, 26-37) es troba situat en la conca del riu Arga i presenta notables similituds arquitectòniques i pel que fa a l'emplaçament amb la fortalesa garriguenca, tot i que s'inscriu dins dels cercles culturals propis de la regió.

Així, un recinte de planta parabòlica apareix delimitat per una muralla de pedra amb una amplada de 1,5 m. i reforçat per un bastió o torre de pedra massisa de planta quadrangular, amb un sallent d'uns 3,5 m. Malauradament, no és coneix la planta sencera del jaciment, però cal destacar també la seva ubicació atípica al pla i el seu urbanisme elaborat, amb carrer empedrat i possible plaça central, cases amb compartimentacions internes, i possibles espais comunals com ara una "panificadora" on apareix una bateria de tres forns.

El poblat presenta dos moments d'ocupació, el més antic dels quals que serveix de TAQ per a la construcció de la muralla se situa cap el 622 cal. BC

(Med. IMP)[37]

En les darreres intervencions a l'Alto de la Cruz (Cortes de Navarra) sembla documentar-se des de la fase P-IV (nivell A.C. 12) un primer dispositiu de caire protourbà en el qual cases mitjeres de planta rectangular i construïdes amb tovots, s'adossen a un mur perimetral d'iguals característiques tècniques, però amb el doble de gruix. La fase es data en un moment indeterminat del segle X cal. BC a partir de la cronologia absoluta obtinguda en el nivell superior: 933-830 cal. BC (MUNILLA - GRACIA - GARCÍA 1996, 156 i ss.). La presència d'una veritable muralla en tant que defensa activa no es documenta fins la fase P-IIb (nivell A.C. 5), la datació de la qual amb radiocarboni confirma, com ja havia senyalat J. Maluquer, una cronologia inicial de la fase vers la meitat del segle VII cal.BC, sense poder assegurar però que aquesta data sigui escaient també pel moment de construcció de fortificació. El curt tram de cortina observat sembla respondre al tipus de muralla amb paraments múltiples, en el qual dos murs constructivament independents s'adossen successivament al primer mur perimetral del poblat, assolint globalment una amplada al voltant dels 2,6 m. L'originalitat de l'obra resideix en la seva factura exclusiva amb tovots, els quals s'assenten sobre dues capes d'anivellament, sense cap tipus de rasa de fonamentació.

Aquesta interpretació del procés de construcció de la muralla modifica la lectura efectuada durant les excavacions dels anys 50, en la qual els tres murs que conformen la cortina s'atruibuïen a altres tantes fases del poblat. La novetat més interessant és, però, el descobriment d'una torre o bastió de la mateixa factura i amb una planta possiblement quadrangular (~3 m. de cantó), que confirma l'ús freqüent d'aquests dispositius en la vall de l'Ebre (MUNILLA - GRACIA - GARCÍA 1996, 160, fig. 9).

La muralla amb tovots més antiga és però la documentada al Soto de Medinilla (Valladolid) (PALOL - WATTENBERG 1974, 181-195). Es tracta d'un mur de més de 2 metres d'ample construït completament amb tovots, amb vàries filades de pals més o menys equidistants paral.leles al seu traçat pel cantó intern de la muralla, que podrien haver servit per sostenir un camí de ronda o simplement per apuntalar la construcció. Els seus excavadors atribuïren la seva construcció durant la fase Soto I.2 de la seqüència del poblat, corresponent a la primera meitat del segle VIII a.C. Aquesta datació fou rebaixada de gairebé un segle per altres investigadors (ESPARZA 1986, 364-367), rebent el vist i plau en treballs més recents (MORET 1991a, 23; 1996, 197) per quant esdevenia contemporània de les dues úniques fortificacions construïdes completament

[37] Es disposa de quatre datacions obtingudes en les habitacions que es recolzen contra la muralla (ARMENDÁRIZ 1995-1996, 301):

GrN-21890: 2480±30, calibrada a 2 sigmes 776 (755, 686, 540) 410 cal. BC
GrN-20333: 2475±25, calibrada a 2 sigmes 769 (754, 690, 536) 413 cal. BC
GrN-21891: 2450±130, calibrada a 2 sigmes 832 (519) 198 cal. BC
GrN-21890: 2450±50, calibrada a 2 sigmes 780(519) 397 cal. BC

amb tovots a la vall de l'Ebre: l'Alto de la Cruz (Cortes de Navarra) i Sorbán (Calahorra, la Rioja)[38], tot i reconéixer la diferent concepció arquitectònica de les tres i que l'únic tret comú, al marge dels tovots, era -segons l'autor- la seva situació al pla, en terrenys aluvials més favorables per l'ús de la terra a l'hora de bastir-les.

En els darrers anys, però, la investigació arqueològica a la vall mitjana del Duero ha rebut un impuls important i la "cultura" del Soto de Medinilla, representativa de la primera edat del ferro en la zona, comença a definir-se amb més precisió (DELIBES - ROMERO 1992, 233-258; DELIBES - ROMERO - MORALES 1995). La nova orientació de la recerca ja no contempla la caracterització d'aquest grup cultural en funció exclusiva dels elements de cultura material presents -tasca que d'altra banda encara continua presentant problemes- i observa el seu desenvolupament vinculat a importants canvis en les formes d'explotació del territori i a una major incidència de l'agricultura, la qual cosa convertirà a Soto en el primer testimoni d'un poblament estable i sedentari en la regió i en la primera cultura protourbana de la zona.

Apareixeran ara, especialment en les zones baixes i en les conques sedimentàries dels rius, un seguit de poblats on la utilització del tovot en la construcció, la casa de planta circular i la presència ocasional de defenses constituiran les característiques habituals. Això suposa un canvi radical respecte els petits assentaments construïts amb canyes i fang i economia fonamentalment ramadera del Grup de Cogotas I, essent difícil encara explicar aquesta transformació sense recórrer amb més o menys convicció a l'argument de l'arrivada de noves gens (DELIBES - ROMERO 1992, 247-248).

En qualsevol cas, el Soto de Medinilla continua essent el vaixell insígnia del grup amb la salvetat que la seva fortificació, raonada fins i tot en termes de prestigi, ja no constitueix un *unicum* dins de la zona i que altres muralles de tovots comencen a aparèixer, com ara la del jaciment de Zorita (Valoria la Buena, Valladolid) (DELIBES - ROMERO 1992, 243) o altres ara per ara només intuïdes en la província de Zamora (ESPARZA 1995, 122)[39] . D'altra banda, la represa de les excavacions en el propi Soto de Medinilla ha permés rebaixar ostensiblement la datació de la fase fundacional del poblat fins a finals del segle X cal. BC (*vid* Cap. V.) i constatar un ús generalitzat del tovot a partir del nivell VII amb una datació de 835 cal. BC (Mit. IMP) (DELIBES *et al.* 1995, 145-158)[40]. Els treballs -com ja s'ha vist- han afectat exclusivament una àrea dins del poblat,

[38] La interpretació del mur de amb només 50 cm. d'amplada de Sorbán com una muralla (GONZÁLEZ BLANCO 1985, 335-345) pot ser discutida. P. Moret (1991a, 24) ha proposat que podria tractar-se del parament exterior d'una muralla amb tirants interns formant caixons o bé amb casamates, però aquestes tècniques són ara per ara alienes a l'arquitectura indígena de la vall de l'Ebre.

[39] A. Esparza senyala la seva possible existència en diversos jaciments de la comarca de Tierra de Campos (Bretó, Castrogonzalo, Castronuevo, Castropepe) i a Benavente (la Armena de Cubo).

[40] GrN 19054: 2640±50 BP, calibrada a 2 sigmes: 894 (805) 769 cal. BC (DELIBES *et al.* 1995, 154).

amb la qual cosa no permeten datar directament la construcció de la muralla; no obstant això, l'estratigrafia observada confirma les observacions d'en Pere de Palol sobre l'existència d'un primer assentament amb construccions peribles, que en aquest cas correspon als nivells XI-VIII (abans Soto I.1) i un segon poblat amb estructures en terra més elaborades que coincidiria amb la construcció de la muralla. En terres de Zamora, els jaciments de l'horitzó de Soto també confirmen aquesta cronologia més baixa, potser com a resultat d'una difusió posterior, al menys fins inicis del segle VIII (ESPARZA 1995, 108-109).

finalment, al nord del Túria, s'ha senyalat recentment la presència d'algunes torres quadrangulars en un treball general sobre les darreres etapes de l'edad del bronze al Pais Valencià (MESADO 1999). L'estudi reivindica com hipòtesi fonamental les influències del Mediterrani oriental en el desenvolupament de les comunitats de l'edat del bronze al llevant, distingint dues etapes: el bronze valencià (1550/1500 - 1300 a.C.), paral.lel i independent de l'Argar B, i el bronze de transició (1350/1300 - 900 a.C.) com etapa de ruptura amb la fase precedent, que enllaça amb el Ferro I, el qual per la seva part es perllonga fins l'arrivada de les primeres ceràmiques a torn colonials.

L'adscripció dels diferents jaciments del País Valencià i del sud del Terol a una o altra fase s'efectua bàsicament rellegint d'una manera un tant forçada les diferents estratigrafies i datacions publicades i incidint en la gènesi mediterrània d'algunes formes ceràmiques com les grans tenalles amb profusa decoració de cordons aplicats (*phitoi*) o altres recipients globulars amb petites nanses al voltant del coll que tenen, segons l'autor, paral.lels evidents en el jaciment siciliià de Lípari, en el qual són palpables a partir de 1550 a.C. contactes minoics i durant els segles XIV-XIII a.C. importacions micèniques, horitzó al qual s'han d'adscriure les esmentades ceràmiques amb una datació lleugerament posterior (segles XII-X a.C.) (MESADO 1999, 45).

La ruptura que implica el "bronze de transició" es traduirà pel que respecta al poblament en l'aparició de nous assentaments situats en indrets de cabdal importància geopolítica com corredors naturals i vies de comunicació i aquest fenomen s'incrementarà encara durant la primera edat del ferro, on les fortificacions seran més freqüents. El canvi s'explica, d'altra banda, en el marc dels importants aconteixements que convulsionen el Mediterrani oriental a finals del II mil.lenni a.C. (invasions dels "pobles del mar", desplegament frigi sobre Anatòlia, arrivada dels doris a Grècia), la qual cosa genera una situació general d'inestabilitat política en tota la Mediterrània, la diàspora de poblament i la pràctica habitual de la pirateria, el saqueig i l'esclavitud (MESADO 1999, 52). La península ibèrica i les illes del Mediterrani central no romanen alienes a aquest procés i els testimonis d'una matinera presència micènica en els jaciments andalusos de Llanete de los Moros (Montoro, Córdoba), Cuesta del Negro (Purullena, Granada) y Carmona (Sevilla) (BENDALA 1992, 377) així semblen confirmar-ho.

Entre les fortificacions resenyades, al marge de les causes de la seva aparició, s'observen quatre casos on apareixen torres de planta quadrangular, atribuïdes per l'autor al "bronze de transició" (Puntal de Cambra) o a un moment indeterminat de finals d'aquest període i la primera edat del ferro precolonial (Huenya, Tossal de la Vila i el Castell). Solament al Puntal de Cambra s'han dut a terme excavacions l'any 1948 (ALCÁCER 1954, 65-84):

- **Puntal de Cambra (Villar del Arzobispo, València)**: Petit recinte fortificat que presentava una torre de planta quadrangular (5,5 m. de cantó) en l'extrem situat a la cota més elevada i altres dos torres semicirculars adossades al tram nord de la muralla. La torre era massissa construïda amb grans blocs lligats amb fang (MESADO 1999, 41-42).

- **Huenya (Vall d'Uxó, Castelló)**: Poblat en un turó destacat amb una superfície aproximada de mitja hectàrea. S'observen restes de la muralla en tota la banda oriental i un bastió en l'extrem sud d'aquesta fortificació. Aquest és de planta rectangular amb els extrems arrodonits (7 x 5,4 m.) i està construït amb un mur perimetral de 60 cm. de gruix i l'interior reblert amb pedres i terra. Contra el seu parament est apareixen també dos contraforts de factura similar, planta de tendència semicircular i bastits a cotes escalonades (MESADO 1999, 167-169).

- **El Tossal de la Vila (Serra d'en Galceran, Castelló)**: Poblat de grans dimensions (1,4 hectàrees) situat en un altiplà de forma ovalada. Presenta aparentment dues línies de muralla: una en la part baixa de l'elevació i l'altra en el cim, observantse restes d'habitacions tant en les vessants com en la part alta. La fortificació superior està, d'altra banda, reforçada amb cinc torres, dos de les quals són de planta quadrangular. Molt arrasades, semblaven també massisses (MESADO 1999, 209-210).

- **La Mola del Castell (la Serratella, Castelló)**: Petit assentament (800 m2)dalt d'un penya-segat, defensat en la seva part vulnerable per una muralla i sis torres, una de les quals és de planta quadrada (3,6 m. de cantó) i una segona del mateix tipus apareix folrada posteriorment mab un mur semicircular. Ambdues són massisses (MESADO 1999, 213)

A l'Auda s'ha descobert darrerament una singular muralla en pedra seca de dos metres d'amplada que presenta en el seu tram nord 9 bastions o torres massises de planta rectangular o arrodonida construïda aparentment durant els segles VIII-VII a.C. El jaciment compta amb algunes importacions d'àmfora etrusca tipus Py 3A i ceràmica àtica datades vers el pas del segle VII- VI a.C., però els nivells de fundació palesen la fàcies característica del bronze final IIIb - 1ª edat del ferro regionals (GASCÓ 1994, 142-143). L'enceinte du Cros (Caunes-Minervois). La datació del nivell fundacional se situa vers 696 cal. BC considerant el punt d'interseció amb la corba de calibratge (LY-6024, 775 -414 a 2 sigmes) (GASCÓ 1995, 353).

La conclusió més evident sembla ser, doncs, que no cal cercar un origen comú per tots aquests tipus de construccions, essen possible que la seva aparició estigui estrictament vinculada a l'evolució-socieconòmica particular de cada grup regional.